

**Румен Аврамов**

## **СТОПАНСКИЯ ХХ ВЕК НА БЪЛГАРИЯ**

Въпреки цялата условност на летоброенето, изнизването на последните години от едно столетие поражда това трудно определимо настроение на *fin de siecle*, в което се примесват носталгия по пропуснати възможности, тягостни равносметки и лекотата на новото начало. На имажинерния предел между два века обществото е овладяно от успокоението, съпътстващо края на изминат път, но и от изострена чувствителност към възможните алтернативи пред бъдещето.

Ако в чисто интелектуалния живот тези явления са добре уловени и описани за края на ХІХ - началото на ХХ в., то в стопанския мир нещата стоят по-аморфно. Събитията тук по начало протичат по-бавно и инертно, с по-неясни контури, отмерени единствено от относително ритмичните икономически цикли и кризи.

### **1.РАМКИТЕ НА СТОЛЕТИЕТО**

Маркиращите точки в икономическото време са по-скоро стопанските катаклизми, отколкото по-безметежните години. Историческите обстоятелства се стекоха така, че началото и края на българския “икономически век” са обозначени именно от две значими, запомнящи се кризи. Страната влезе в ХХв. изтощена до крайност от най-дълбокия финансов колапс след Освобождението и напуска това столетие в условията на незапомнен икономически срив.

Кризата от края на ХІХ в. беше криза на излишествата, съпътстващи еуфорията от първоначалното натрупване през Стамболовите години, но и удар на природата (наводнения и неурожай) върху една все още неоткъснатата се от природната си среда натурализирана икономика. Кризата от края на днешното столетие е цената за излишествата на един катастрофирал режим без вътрешна мяра и задръжки, но и сътресение, предизвикано от приобщаването на изолирания, стерилен български стопански свят към динамичния свят на световното стопанство.

Сходството на тези два репера идва да напомни илюзорността на всеки “прогрес”. Има ли значение, че стопанството е направило крачка “напред”, след като то отново и отново изпада в шок, напомнящ

собствената му изостаналост и погрешна нагласа?

Като изходна точка на разсъжденията върху това, което се е случило с българската икономика през изтичащото столетие нека припомним някои очаквания, вълнения и съмнения в зората на XX век.

През 1901г. редакцията на Списание на Българското икономическо дружество (СпБИД) е помислила за специален материал посветен на “ключа на българския икономически живот през миналото столетие”. **[СпБИД, 1901/10, с.699]** Авторът е Бончо Боев, човек представителен във всяко отношение за първото следосвободанско поколение на интелектуално-стопанския елит в страната. Неговата биография е характерна в много аспекти - активист на Дружеството от най-ранните му години, професор, управител на БНБ през 1906 - 1908г. Накрая, Б.Боев не остава встрани и от деловия живот, като името му е свързано преди всичко със скандалите около банка “Гирдап” и на последващ крах през 20-те години.

Панорамата на миналото, усещането на настоящето и нагласата за бъдещето, които извират от този текст очертават духовната настройка на границата между двата века.

Формулираните “съдбовни” въпроси са действително тези, които пронизват столетието и на които България така и не успява да отговори категорично. “XX век свари нашето отечество с една голяма икономическа въпросителна на лицето му: как ще се излезе от финансовата, а още повече от икономическата криза; где е спасението: в земеделието или в индустрията; какъв социален строй е по-нагоден: капиталистическия или колективния. Към какви икономически съюзи трябва да се стремим: балкански, немски или славянски... Пред прага на новия век като че се събудихме изведнаж от някакъв сън на строение въздушни кули и се озовахме в мирът на печалната, нищенска действителност, която ни поставя все икономически питання”. **[с.699-700]**

Кризата в началото на века създава същата оптична измама, каквато породи тази от края на XX в.: преобладаващото усещане е, че “живеем по-зле отколкото преди Освобождението”. Краткото есе на Б.Боев ясно показва източника на това чувство - то идва от съпоставката между едно състояние на примитивен, натурализиран бит (преди Освобождението) и съвършено различното състояние на избуяващи, монетизирани, потребности. Очевидно е, че при по-неразвити потребности

и икономика е по-лесно да си “по-добре”, докато развитието неотменно носи със себе си печата на неудовлетвореността.

При цялата условност на съпоставката, не е пресилено да се каже, че в края на XX век гнетящата представа за регрес, овладяла отново масовото съзнание, произтича не само - и не толкова - от действителната загуба на национално богатство, колкото от монетизирането на една доскоро натурализирана (планова) икономика, довела до появата на нови, непознати модели и стандарти на консумация.

Поразителен е и паралелът с дискредитирането на вълшебната формула на прехода от началото на 90-те години. Нека припомним, че тогава - а в много среди и до днес - се счита, че простото като лозунг клише “демократизация + пазарна икономика” е ключ за прогреса на страните, излезли от комунизма. С течение на годините обаче, стана ясно, че трудностите пред промените са много по-дълбоки и че те опират до менталитет, устойчиви нагласи и по-сложна конфигурация на обществените интереси.

Звучи странно, когато същото разочарование се долавя в равносметката на първите следосвобожденски години. Идилитата от началото на полу-независимото съществуване на държавата ни е позната. България тръгва от “завидно в социално-икономическо гледище” състояние. Тя тръгва почти с “равен старт”, с демокрация и равни възможности за всичко. Отсъства едрото земевладение и всички земевладелци са поставени в “еднакви почти икономически условия... Отсъствието от една страна на съсловия със стопански привилегии, а от друга и демократизацията, тъй да се изразим, на капиталите, колкото малки и да бяха те, служеха като важен отпор на вмъкването на една безпощадна конкуренция, която внася икономическа класова война, в която има победители, но в която жертвите са винаги по-големи, по-чувствителни за мнозинството от народа... При тия благоприятни за едно демократическо развитие на стопанските отношения условия, получените в края на XIX в. свободи на личността трябваше само да благоприятстват развитието на икономическия живот в страната и да допринесат нови жизнени сили за умножаване на материалното благоденствие”. [с.704]

Но ето го и разочарованието след две десетилетия “диво развитие”, след провала на илюзията за равен старт, след приключването на първото разпределение на картите, когато се подновява 2/3 от стопански елит и

след като еуфорията на първоначалното натрупване е позволила да се напълнят всички възможни ниши, появили се в новата държава: “Вместо това, ний днес, след 20 годишна свободна икономическа деятелност на прага на новия век, стоим сякаш пред прага на съзнанието на своята стопанска безпомощност и едва ли не отчаяние. Такъв обрат в нашия стопански живот се свързва неволно с един крупен факт на българския обществен живот - с освобождеването”. (с.704) Разочарованието от свободата, осъзнаването на тънката и нездрава връзка между политически свободи и икономически прогрес посреща и изпраща XX век!

В много отношения, годините до началото на XX век бяха години на отрезвяване, през които първоначалното засенчване на икономиката от политиката постепенно и болезнено се изживяваше. “Нормалният” статус на едно общество настъпва когато стопанските проблеми излезат на преден план, “идеалистичния” (инфантилен) период на политико-идеологическа доминанта е преодолян а симбиозата между политическия и стопански истаблишмент е придобила завършени и “смазани” форми.

Б.Боев маркира този следосвободенски цикъл “идеализъм - материално”, който към края на миналия век е вече окончателно изживян. Той отбелязва, че стиховете “Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, но искаме свобода, човешки правдини...” се припомнят само като отглас от едно архаично минало, че снисходителния цинизъм на общественото настроение, вече добре знае къде е истинската битка за осезаемите ценности.

Всичко това е познато от изтеклото десетилетие. Целият този цикъл бе отново преоткрит и интензивно преживян от днешното поколение.

Да погледнем и моралната нагласа на обществото, на фона на неговия стопански бит. Тук едно позоваване на “Бай Ганьо” като че ли е достатъчно. Но по-суховатата и систематична оценка на академичния интелектуалец също е интересна. “Етическите” причини за “нашето стопанско изнемощение” той намира в “отсъствието на чувство за обществен интерес, чувството на обществена справедливост, отсъствието тъй да се каже на обществения инстинкт, от една страна, и крайното развитие на индивидуализма, на личния егоизъм - от друга - [станали] причина да се изгубят онези добродетели, без които никое общество не вирее: чувство на законност, честност, чувство на дълг, а се развиха вместо тях - обикалянето и газенето на законите, измамата и безпринципността.

При такива условия на обществената морал не може и дума да става за по-високо и по-интензивно развитие на стопанските отношения”. [Б.Боев, с.718]

Аналогията с днешната ситуация е директна, но тя не се свежда до сходство между моментни настроения. Става дума за причудливото съжителство между индивидуалистичния нагон и водещото “обществено” начало в българската стопанска история, което пронизва целия XX в. Преплитането на двете всъщност не е парадокс. Смазващата роля на държавата, която се хвърля в очи при всяко малко по-подробно навлизане в стопанската ни история е само **формално** “обществено” начало. Държавата се примирява с индивидуализма защото се е превърнала в основната опора и реализация на вродената индивидуалистична стихия. Привидно “обществената” държава бързо е била разчетена и разбрана като “целта”, в която най-добре се постигат стремежите за придърпване на по-голяма част от общественото богатство за лични и корпоративни цели. В една бедна страна като България не съществува по-удобен и мощен лост в това отношение.

Двойнственото, шизофренно, отношение към държавата е резюмирано в по-късни години от Н.Шейтанов, който тръгва от противоречивото отношение към данъците. “... Данъкът не се схваща като лепта за обществото, а като робско даждие, произвол в чисто азиатски смисъл. Властта и особено административната, е най-висше и най-могъщо понятие в психиката на селянина, па и на българина изобщо. Да се достигне тя - се смята за най-голям и най-смислен идеал в живота... Оттам извънредно силното политизиране на широките ни народни маси - нещо което спъва всеки друг почин, идея, дело. До власт се идва чрез партия и затова тая обществена категория поглъща толкова много време, сили, жертви. Те обаче се дават охотно, защото чрез партията се чака десеторно удовлетворение на лични интереси. С оглед на тази цел по-изгодно е да си от главните и затова партийния живот се изразява повечето в борба за лично надмощие и на цепене... Ако и всички да се стремят към власт, а като чиновници се имат за нейни органи, понятието “държава” е най-отвлечено в съзнанието на българина. Той се намира или над нея, като някакъв азиатски деспот и разполага с всичките ѝ средства, или пък е под нея като роб и очаква всичко от държавата”. [Н.Шейтанов, **Духът на отрицание у българина, Философски преглед 1933/2**; **Защо сме такива, с.272-273**]

Нека малко разширим перспективата и погледнем с какво се занимава СпБИН не само в граничната 1900г., но и през последните години на XIX век. Финансовата криза владее умовете, но и останалите теми и проблеми са достатъчно показателни.

Повсеместната задлъжнялост, слабите спестявания и просрочените кредити са една от линиите, особено в коментарите за дейността на БНБ. България наскоро е преминала през кратък период на бързо изсяждане на “лесни пари”, оставени да циркулират в стопанските артерии на страната след Руско-турската война. **[Вж. Ст.Бочев; Б.Боев, с.708; К.Попов 1907, с. 230]** След това опиянение ситуацията бързо е сменила с повсеместен капиталов глад и скъпи пари, предизвикани от стопяването на инжектираните ресурси, потънали в закупуване на турски имоти и в експанзията на вноса. Краят на века вече оформя картината на един хроничен капиталов недостиг и на ненаситна жажда на държавата, която поглъща около половината от националния доход **[Б.Боев, с. 715]**.

Много мастило се изписва за несъвършенствата, примитивизма и уязвимостта на финансовата система. В обществената атмосфера се преплитат две настроения. Едното съпровожда появата на “новите стопански герои” с мажорни нотки. Раждането на капитализма се изживява с блудкавия пропаганден привкус на масово “обществено движение”. Другото настроение е на стъписване пред неудържимата стихия на този процес, пред безсилието тя да бъде що-годе овладяна и регулирана.

Веднага след Освобождението - и преди опита от края на XX век - става ясно, че всяко първоначално натрупване е съпроводено от появата на “кредитни милионери” и от корумпирането на кредитната система. Първите актьори на стопанската сцена неизбежно усещат изкушенията и сладостта от това да се разполага безконтролно с парите на другите. По статиите от този период може да се състави истински речник на методите за декапитализация на дружествата от собствените им акционери, на безбройните канали за раздаване на вътрешни кредити, за безконтролността на сивата икономика и съпътстващото я преплитане между политически и икономически структури. Статиите на Ст.Караджов **[Спестовните дружества в България, СпБИН 1896/3]**, на А.Ляпчев **[Дружествата от правно и икономическо гледище, СпБИН 1898/3-4]**, М.Сарафов **[Нашите осигурителни дружества, СпБИН 1897/1]** или Ив.Цонев **[Как се прави ревизия и проверяват отчети, СпБИН 1896/8-9]**;

**Контрола над нашите акционерни и спестовни дружествна, СпБИД 1899/1]** са въведение както към ситуацията от края на XIXв., така и към тази от края на настоящето столетие.

Подтекста и фона на всички тези процеси е корупцията във всички свои метастази. В зората на XX век тя е неотстраним елемент от обществения пейзаж, от държавната практика и от вече примирилото се с неизбежността ѝ обществено мнение. Ето отново оценката на Б.Боев. “Вътрешната политика у нас се изроди в едно най-долнокачествено партизанство, при което всяка партия е един вид акционерно дружество, членовете на което са акционери на дружеството с повече или по-малко акции, според числото на които участва в печалбите на предприятието - разходването на държавния бюджет. Разликата между партийните и акционерните дружества е само тази, че акционерите на първите не могат да си купят толкова и такива акции, колкото и каквите пожелаят, а последното като че се намира в зависимост от личните способности на акционера да добие акции; министерски, предприемачески, управителски, началнически..., или само: писарски, стражарски, разсилнишки, метачески... Това низвеждане на партиите до дружества с търговски задачи поведе към строене на железници, наемане къщи, заеми, десетъци, хамбари, импулсиране трафика, търговия със службите, сортачване на предприемачи с чиновници, подкупничество в администрацията, стремление към пашапорт за акъл в училището, любоугодничество и пристрастие в съдилищата, печелене с нечестни средства в частния икономически живот, към изкуствени фалименти...”. **[с.718]** Този изразителен пасаж придобива още по-голяма пикантност ако се припомни, че през 20-те години неговият автор затъва в една от най-шумните банкови афери, гарнирана с всички изброени по-горе подправки.

Съвременното в тази, иначе класическа, действителност е в неявно прокараната връзка между корупция и растеж, в негласно признатия факт, че корупцията е колкото разяждаща сила, толкова и мотив за едно безсистемно и хаотично движение “напред”. Макар и “притча во язицех” от самото начало на независимото съществуване на държавата, тя разцъфна именно през годините на френетичен икономически възход. “Златното десетилетие” от началото на века е истинска лаборатория в това отношение. Точно през тези години бе произведена класиката в жанра - доклада на Изпитателната комисия по управлението на страната през

периода 5 май 1903- 16 януари 1908г. [**Доклад на парламентарна комисия до XIV об. Народно събрание. С. 1910**], който се чете като енциклопедия на корупцията и където могат да бъдат намерени всички инструменти и правила, останали непокътнати при бъдещата вековна традиция в тази област.

Но прекаленото фокусиране върху този проблем може да отклони от по-важни въпроси. Който и период от българската стопанска история да се вземе, корупцията неизменно ще присъства като фон и среда на главните действащи лица. В този смисъл тя не е събитие и не представлява интерес за по-дълбоките процеси икономиката, които ни занимават тук и които се долавят в моделите на развитие или в големите цикли на българската стопанска история.

## **2. МОДЕЛИТЕ НА РАЗВИТИЕ**

Като всяко столетие и XX в. е мозайка от променящи се представи за принципите на икономическия живот и на стопанската политика. Как и в какви посоки еволюира през това столетие водещата стопанска идеология? На какъв фон се вписват “българските” идеали за модерност?

### **2.1. Световните модели**

Как и в какви посоки еволюира през това столетие водещата стопанска идеология? На какъв фон се вписват “българските” идеали за модерност?

Картината на века може да се вмести в поредица от дихотомии, между които се е мятала - често неистово и с екцесии - господстващата представа за началата на стопанския живот. “Протекционизъм-отвореност”, “държавна намеса-частно начало”, “социално-индивидуално”, “дерегулиране-администриране” - това са полюсите, които понякога са се налагали безразделно, а в повечето случаи са образували хибридни конфигурации с превес на един или друг от тях.

На прехода към XX век икономически “модерният” Запад е почивал на няколко основни принципа. **Индустриализация**, разбрана като мощна вълна на растеж на базисните инфраструктурни отрасли. **Империализъм**, който - въпреки идеологическата натовареност на думата - е съществувал като държавна протекция за експанзията на национания капитал.



**Финансова свобода** на частните капитали: навън тя намира израз в търсенето на поле за пласиране на огромната маса частни спестявания; навътре ражда картелите, предизвиква появата на антимонополното законодателство и създава финансови империи със силно присъствие в “реалния” сектор. Първи стъпки на **социално законодателство**.

Може тази картина от началото на века да не е принципно различна от очертаната от Ленин, но следва да се припомни, че знаменитата му книга страда от два порока. Тя е един напълно плагиаторски труд, чиито основни тези (дори и термини, като например “империализъм”) могат да се намерят във всички вестници или по-сериозни съчинения като това на Хобсън. А всичко добавено от автора ѝ е без стойност и само плод на параноично и болно идеологизирано съзнание.

В края на XX век либерализмът е проникнал дълбоко, и по всичко изглежда задълго, в икономическата идеология. Основополагащи ценности са индивидуализъм, простор за частната инициатива, отвореност, консерватизъм във воденето на държавните финанси. Официалният език не допуска отклонения от “похвалните слова” за пазара, частната инициатива и свободната търговия. Дерегулирането е задължителен компонент на всяка допустима от световната финансова общност икономическа програма. Същото се отнася и за декларираното съобразяване със социалните измерения на стопанската политика.

Съжителството на държавата и частния сектор вече не прилича на простата координация от началото на века. Зад всеобщия либерален дискурс по-скоро прозира една градена с времето колосална инфраструктура на държавно санкционирани правила, приела непознатите доскоро форми на наднационалната бюрократична машина на ЕС и други международни организации. Всичко което има да се случва на плоскостта на конкуренцията между частните капитали се случва в железните рамки на процедурите, очертани от тази бюрокрация.

Но и в традиционно най-одържавените развити икономики остава периметър на недосегаемост за частните стопански субекти и на privacy (този термин дори няма точен български превод) за всеки гражданин. Държавата може да деформира финансовите потоци, да разширява полето си на непосредствено действие, да свръхрегулира, но мярката на всичко в икономиката, филтъра през който се пречупва оценката на едно или друго събитие остава частния интерес и човешката личност.

Представите за икономическа модерност през XXв. минаха през крайностите на една вибрираща тетива. Столетието помни различни увлечения.

“Каноничният” икономически ред след края на Първата световна война беше написан на Брюкселската (1920) и Генуезката (1922г.) конференции, които очертаха една либерална по идеология и финансово консервативна стратегия за възстановяване. Въпреки че най-острите глобални икономически проблеми през този период бяха репарационните и междусъюзническите дългове, водещите страни намериха решение в либерален ключ, “кодифициран” от Финансовия комитет (ФК) на Обществото на народите (ОН) и подсилен от мащабното движение на капитали през втората половина на 20-те години.

Махалото се обърна с Великата депресия и с цялата гама на интервенционизъм от началото на 30-те години. Спектър, който започва от “мекия” вариант на Рузвелтовия New Deal и завършва с тоталитарния си вариант в Германия и СССР. След войната инерцията на интервенционизма продължи, като той беше теоретически изразен от различните версии на кейнсианството, дало основите на стопанската политика през 50-те и 60-те години.

Новият голям поврат настъпи през десетилетието на 70-те с петролната криза и стагфлацията в Западния свят. Преди да дойдат “Тачеристката” или “Рейгъновата” “революции”, почвата бе подготвена от по-дискретния и по-ефективен обрат в паричната политика на Федералния резерв от октомври 1979г. Инфлацията (свързана с разточителството и приспиващите нагласи на следвоенната социална държава) бе ясно обозначена като основната дестабилизираща сила с която има да се бори всяка заслужаваща доверие икономическа програма. Йерархията в целите на стопанската политика бе еднозначно подчинена на този приоритет. Кейнсианството се превърна в маргинална теория, като отстъпи място на либерални и не-интервенционистки виждания. Те белязаха и всички “леви” течения на Запад, като направиха непроизносими предишните им популистки и “меко” марксистки догми.

Общоприетите днес средства за постигане на анти-инфлационната цел включват преди всичко “структурни реформи”, насочени към разчистване периметъра на пазарите и на конкуренцията в националната и в световната икономика. Западът е изправен пред промени, които

изглеждат радикални на фона на улегналите му стандарти и поради необходимостта да бъдат ревизирани - при силна съпротива - вече отвоювани регалии.

В началото на 90-те години новата парадигма бе отчетливо формулирана и приета за основа на стопанската политика в развитите страни. Под формата на т.нар. "Вашингтонски консенсус", тя бе поднесена като основна доктрина и за икономиките в преход от Източна Европа.

## **2.2 Българските представи за икономическа модерност**

Нека се върнем към България от началото на века. Освен от непосредствените проблеми на кризата или на пълзящата корупционна действителност, българският дух се измъчва и от екзистенциалния проблем за посоката на стопанското развитие на страната. Първоначално копнежът по модернизацията приема простата и разбираема форма на неистово желание "да сме като другите". Достатъчно е да се видят кратките бележки в края на СпБИД, където с детинско вълнение и гордост се засича всяка проява - доближаваща ни материално или духовно - до света на Запада. Този почти битов израз на периферност и провинциалност практически не изоставя общественото съзнание през цялото столетие, макар и формите му през годините да се менят.

За една съвсем млада нация усещането, че има възможност за избор е съвършено естествено. Силите напират, настъпването на новия век се възприема като ново начало и всички опции изглеждат възможни. Въпросът е единствено да се направи "мъдър" избор. В това отношение умонастроенията изглеждат почти толкова волунтаристични, колкото през комунистическите години.

А алтернативите, пред които е изправен избора са представени подкупващо просто: земеделие или индустрия; патриархалност или парично стопанство; отваряне или протекция на икономиката... Това са рамките на обществения дебат, който е силно неравнопоставен, доколкото откритите поддръжници на архаичния класицизъм са малко и слаби, а модернизационната идея изглежда почти очевидна.

Контурите на тази идея, така както тя се разбира в началото на века, отново може да бъде щрихирана с помощта на експресивния текст на Б.Боев. Той завършва своя обзор на българския *fin de siècle* с отчетливо формулиран отговор ("явил се сам по себе си") на исконния въпрос "какво

може да се очаква от новия век?”. “Навън: борба с икономическото надмощиена западните народи, особено на немската култура, която точи зъби на нашите монополни индустрии (железници, мини, гори, розово масло, тютюн и пр.), унищожението на капитулациите [...] и извоюването на търговски договори, обезпечавачи едно покровителство на нашата малка индустрия и добри пазари на земеделческите произведения и скотовъдството. Вътре: уравнивяването на обществените стопанства, както държавното тъй и общинските като се приведат в съответствие, не с призрачни някакви културни задачи, а с истинската платежна способност на българското стопанство... Подигане духа на инициативата... Създаване, а не закриване на индустриални и търговски, па даже и земеделчески камари, поощряване всякакви видове кооперативни сближавания... Един малък, като нашия, народ може да бъде силен само с единението. Тогава можем да говорим и за по-голяма консумативна способност на населението, като за задача на вътрешната политика на нашата държава, както и за спестяването, като за естествено последствие от такава способност и единствено основание за създаване на капитали в нашето народно стопанство. Истината е че чуждите капитали могат много нещо да направят за подигане на народното ни производство, но не трябва да забравяме, че те не идват тъй лесно у нас, нито пък желаят да рискуват влагането си в обикновенни, лишени от монополен характер предприятия. Няма нужда да прибавяме, че една от първите грижи на бъдеща икономическа политика трябва да се обърне и към земеделието: колкото и да желаем присаждането и развитието на едрата индустрия в България, нашето народно стопанство задълго още ще си спази земеделческия, по преимущество, характер”. [Б.Боев, с.719]

Краят на XIX и на XX век са белязани по различен начин от контакта на българската икономика с външния свят. България излиза от XIXв. с една напълно отворена икономика т.като Княжеството наследява търговския режим на разградената от капитулациите Османска империя. Началото на днешния преход от своя страна, минава под знака на съзнателното “отваряне” след съвършено стерилната и клаустрофобична социалистическа система.

Тези изходни различия предопределиха и различните стратегии. В края на миналия век основната цел на търговската политика бе страната да се **затвори** за външната конкуренция чрез клаузите на трудно договорени

споразумения с европейските страни. Днес целте не може да е в противоречие със световния тренд към **отворена** търговия, макар че ариергардни боеве за запазване на този или онзи отрасъл (производител) не са преставали в нито един момент през 90-те години.

Идеята за модернизация от края на XIXв. е неотделима от цялата гама протекции на “националното”, било то индустрия или земеделие. Тази линия се прокарва и в търговските договори и в насърчителните закони и в безбройните искания на съсловия, отделни граждани или интелектуални кръгове. Достатъчно е да се прелистят документите на Търговско индустриалните камари от епохата за да се установи тази нагласа. Още по-красноречиви са томовете с петиции на дребни предприятия или граждани до Народното събрание, в които воплите и проклятията срещу чуждата конкуренция и убедеността, че държавата **дължи** защита на всички придобиват крайно любопитни битови очертания. Дълго време производството се е мислело единствено като **национално** и **защитено**. За А.Ляпчев, през 1927г., формулата на развитието е “закон за насърчаване на индустрията + закон за защита на индустрията”. (**А. Ляпчев, Програма за финансово оздравяване и стопанско замогване на страната, СпБИБ, 1927, Ноември, с.290**)

Дори от първите програмни документи на БИБ ще се разбере, че един от непосредствените мотиви за създаване на това сдружение е именно вцепенението пред навлизането на чужди стоки и разоряването на местните занаяти. За това “прогресивно” сдружение модерността се отъждествява със страховитите очертания на риска и несигурността: “Търговията стана от патриархално безукоризнена модерна т.е. на челото ѝ се лепна клеймото на несигурността и, с честите изпадания в несъстоятелност и съединените с тях непозволени спекулации, се вселва недоверие в самото търговско съсловие”. [**Нашата програма, СпБИБ 1896/1**] Модерността действително е риск и несигурност защото тя е развитие.

Дебатът около характера на модерността се води и в други посоки.

В примитивната си форма, спорът кое е бъдещето на страната - земеделието или индустрията - само предвещаваше един несекващ през столетието идеен сблъсък около това, кои да са “приоритетните” отрасли на развитие. Този спор винаги се е решавал в полза на силното лоби на деня, макар и на пръв поглед да изглежда, че “обективни” процеси са изтласвали

на преден план един или друг сектор. В годините на социализма този производл бе достигнал ирационалния си апогей, когато лични мотиви, вражди или родов произход бяха достатъчно основание за стратегически избор. При авторитарната власт подемната сила на всеки индивидуален мотив и решение беше достигнала максимума си и бе в състояние да задвижи колосални за страната икономически ресурси. Размиването на властта през 90-те години намали донякъде макроикономическия ефект на индивидуалните капризи, но го мултиплициран многократно на микроикоравнище, където възможностите за влияние върху конкретни решения останаха огромни.

Противопоставянето на производство и финанси е друг от водещите мотиви в търсенето на модерност. Като правило, в българското обществено съзнание “реалният” сектор е притежавал неписан приоритет и дори неоспорвана морална легитимност. Модерността се е свързвала в много по-голяма степен с един или друг профил на производството, отколкото с развитостта на финансовите пазари. За приземения българин никога не е имало колебание между ценностите на “реалния” труд и тези на, възприеманото като недостойно посредничество, финансово поприще. Прогресът еднозначно се е отъждествявал с развитието на предметните продуктивни сили на нацията. Още преди 1944г. един от разпространените образи на модерността е напълно идентичен с този на по-късната официализирана социалистическа идеология - исторически патриотизъм, урбанизация, машинизиране на селото, кооперативи, битова и обществена инфраструктура, духовен разцвет (масовост на културата и образованието). **[П.Мутафчиев; Защо сме такива, с.380 ]** Достатъчно е акцентите малко да се изместят към някои други материални носители на прогреса (например да се добавят повече заводи) и представата на П.Мутафчиев ще е напълно подходяща за по-късния стандартен агит-проп.

В известен смисъл социализмът реализира един вече узрял идеал за модерност. През комунистическите години марксизмът превърна в идеологическа догма “примата” на производството. Той облече в “теория” нещо, което в българското обществено съзнание отдавна битуваше като предрасъдък. Всичко това донякъде обяснява както традиционната примитивност на българския финансов сектор, така и болезнените трудности и забавянето, с които страната преживява адаптацията си към новия световен ред на “икономика на услугите”.

### 2.3. Комуналност и индивидуализъм

В края на XX век България се сблъсква с ценностите на пазарната икономика и дори декларира, че съществува национален консенсус за тяхното приемане. Това обаче, става при съвършено различна национална традиция и ако се декодират действителните представи за очакваната “пазарна икономика”, веднага се проявяват генетично пренесени ценности, които в повечето случаи я отричат.

За България, както и за много други страни, някаква форма на късане с миналото е неизбежна.

През 1981г. съветският философ, дисидента А.Зиновиев даде може би най-проникновеното обяснение на социалистическата реалност. **[А.Зиновьев, Коммунизм как реальность, L'age d'homme. Lausanne. 1981. Тук предавам съвсем схематично и стилизирано негови основни тези, без претенция за изчерпателно изложение.]** Играейки блестящо с парадокса, той предложи поразително просто и непротиворечиво обяснение на комунизма. Това не е “противоестествен” строй, смята Зиновиев, а напротив - такъв икономически и политически ред, който почива на “първичните” и естествени нагони на човек. Социализмът е антипод не на демокрацията, а на цивилизацията. Защото цивилизацията е силата, която извежда човечеството отвъд тези първични нагони за да го накара да играе според условни правила. Именно те са цената на ефективността и богатството, но като “противоестествени” те срещат постоянната съпротива на спонтанната нагласа у човека, обобщена със знаменития му термин “комуналност”.

Комуналността резюмира изначалната склонност към инерция и съпротива срещу промяната, стремища да се живее в общност и колектива да се налага над индивида... Социализмът е адекватният строй на бедното, неинновативно и инерционно общество, докато капитализмът е болезненото и “противоестествено” битие на цивилизацията, която носи със себе си прогрес и обществено богатство, но и несигурност, индивидуализъм и стрес. Самата цивилизация е винаги заплашена от дремещите сили на комуналността, които имат склонност да я разяждат и унищожават отвътре. В някои страни тези сили побеждават, а комунизмът е триумф на комуналността и съответно на примитивните нагони у човека и обществото. Този ред не е противоестествен и затова е стабилен. Той е по-прост от

цивилизованите общества и затова е привлекателен.

Източникът на българската комуналност е изначалната бедност и примитивност на обществото след Освобождението, които - в относителен план - не са преодоляни през цялото столетие.

В страна с ограничени капитали, с отсъстващи институции, с неструктурирана социална тъкан, естественият рефлекс на самосъхранение е търсенето на опора в стабилни общности. Първичната форма на такива общности е семейството, споено от патриархалната традиция, което (заедно със зънаятчийския цех) през първите следосвободенски години продължава да е в основата на стопанския живот на страната. Семейното и приятелското практически през целия първи български капитализъм играят ролята на “обществено”. Икономическата социалност се структурира в много по-голяма степен около “родови” (в най-широкия смисъл на думата) връзки, отколкото около капиталите. Затова и първите стопански форми носят белега на приятелски, семеен или политически кръг. Самите политически партии са в известен смисъл образувания за самозащита в една бедна и агресивна среда, даващи някакъв “уют”, сигурност и вътрешна стабилност на приближените им.

Неслучайно класическите форми на безлични капиталови сдружения като фондовата борса се раждат трудно и мъчително в България. На обичайните дружествени структури от самото начало се гледа не толкова като на сдружения на капитали, колкото като на семейни и политически образувания. В доосвободенските “акционерни” дружества учредителите дори още не разбират, че акцията е нещо отделно от акционера, като редица от тях носят името “братско търговско дружество”. **(С.Бочев, с. 301)**

Всичко това деформира както целите им, така и отношението на властта към тях, която (според обстоятелствата) се стреми да ги унищожи или превземе отвътре.

Силните нагласи към колективно (комунално) начало в стопанския живот бързо намериха адекватните си форми. Безспорно най-подходяща се оказва кооперативната, която в България придоби хипертрофирани размери и се превърна в нещо като марков знак на икономическата самобитност на страната преди и след 1944г. (Символично е, че един от редките други подобни знаци е трудовата повинност).

Кооперациите могат да се мислят по много начини.

Първият е те да се възприемат като стопанска структура на бедните,



като форма за преживяване и - евентуално - за осъществяване на инициативи с краткия и ограничен хоризонт, какъвто позволява оскъдния капитал на учредителите. Идеологията на кооперативизма е по дефиниция егалитарна, популистка, "взаимопомощна", макар в началото да се възприема като разновидност на частното начало. Това е тънко формулирано от А.Ляпчев в края на миналия век. "Народ беден, но при дисциплинирано домакинство, българският народ не можеше да остане глух на кооперативния дух, който по онова време вееше по цялата европейска литература. Ако част от българската емиграция търсеше удовлетворение на своята крайна идеализация в шумните манифести на Бланки и К.Маркса, то не по-малка част от вътрешната интелигенция идеализираше магическата сила на кооперациите... Наскоро настъпилото освобождение обаче повика на много по-плодотворна дейност пионерите за кооперативни сдружавания, както и поклонниците на комуната. Едните и другите изведнаж бидоха така обременени с големите държавни длъжности, че наскоро изчезнаха всичките им мечти в силата на частната инициатива и в практичността на комунизма." **[А.Ляпчев, Дружествата от правно и икономическо гледище, СпБИД 1898/3-4, с.103]**

С проникването и разпространението им кооперациите все повече започват да се развиват и като **институции**. На тяхна основа възниква мощна финансова инфраструктура около БЗБ и БЦКБ. Възникват съюзи - естествено съперничаещи си - които започват продължила десетилетия борба за разпределение на икономическото си влияние.

Цялата система от кооперативни институции масово и повсеместно "преподава" икономическите уроци на комуналността. Тя циментира догмата за евтиния и достъпен кредит, създава в рамките си блуждаещи финансови потоци и преразпределителни схеми, които приучават към меки бюджетни ограничения. С политическата си власт лобито на кооперациите в България успява да прокара почти повсеместно принципа за по-доброто третиране на колективистичните пред частните форми. През отделни периоди - особено при властта на земеделските партии - фаворизирането на кооперативните структури подтиска всяко индивидуално стопанско начало и се превръща в допълнение на похода срещу частния капитал.

Кооперативизмът е издигнат до статута на официална държавна идеология. Тя се вменява на държавните служители, а

“антикооперативните” прояви получават негативна държавна санкция, така както и години по-късно антисоциалистическите деяния. Кооперативната субкултура създава безбройни митове, поразително приличащи на тези от социалистическите години. Извайва се казионна романтика и патетика, кооператорите се героизират като “особеното тесто” хора, поощряват се всячески колективистичните и “обществени” ценности, пропагандира се личния пример и аскетизма, изгражда се блудкавата легенда за разминаването между “чистата” идея и “извращенията” в реализацията ѝ, т.е. за разминаването между голямата и малката правда.

Кооперациите са и битова школа за комуналност. Разклонената кооперативна структура е преди всичко готова **мрежа**, която я прави политически и икономически привлекателна. Но за да се контролира (и използва) една мрежа, във всяка нейна клетка трябва да се развият онези механизми, които добре познаваме от годините на социализма. Неизбежни са следенето, доносите, интригите, както и цялата схема на “рапортуващата икономика”, където стотици звена, по един казионен, формален и стандартизиран начин се отчитат пред йерархичните си началници, като същевременно деформират информацията.

С всички тези черти кооперативизмът надраства чисто икономическите си функции и се превръща в начин на живот. Сигурно е, че хора, живяли в подобни структури и създали стандартите си за икономическо мислене в техните рамки са били подготвени за социализма. В стопанство, където кооперативизмът е държавна доктрина трудно се ражда либерален икономически мироглед, а периметъра на индивидуалистичното начало е изтласкан в периферията.

Дълбочината на проникване на кооперативната идеология в България е уловена в блестящата формула на Ст.Бочев, че капитализмът е несимпатичен на българина и че ако в другите страни на кооперациите се гледа като на **коректив** на капитализма, то в България те се считат за негова **алтернатива**. [С.Бочев, с. 253]

Разликата между зрелия западен и балканския вариант на капитализъм е в начина, по който се смилат “уродствата” на тази икономическа система. Без съмнение, раждането на капитализма е нелицеприятен процес. Но ако през този век развитите общества са успявали да поемат и “преработят” легитимните вълни на протест, то бедните и примитивните общества са се мятали между крайности в търсене

не решение. Проблемите на капитализма на Запад са генерирали реформи, а у нас те “ежечасно и ежеминутно” са подхранвали левичарство, марксизъм и други екстремистки идеологии.

Разбира се, в България далече не всичко е било кооперация. Но комуналност е струяла не само от “малките” стопански форми, тя е вграждана и в големите структури на икономиката.

В началото на века финансовата система на страната се опира на БНБ и на Земеделските каси (преобразувани през 1904г. в БЗБ). Значението на останалите, включително възникналите през първото десетилетие частни банки, е било периферно. Двете основни банки обаче, са институции от особен тип.

БНБ е държавна банка, която изпълнява две функции - на дойна крава за правителството и на “банка за развитие”, финансираща, освен частния търговски оборот, инфраструктурни начинания на общини и правителства. Ресурсите ѝ идват преди всичко пряко от държавата (капитала ѝ) и от сеньоража, свързан с паричната емисия.

БЗБ от своя страна, наследява “обществения” капитал на земеделските каси. Образуван още през 60-те години на XIX в. от вноските на общините и градовете, този капитал формално остава тяхна собственост и след преобразуването на земеделските каси в държавна БЗБ. Така, в самото създаване на БЗБ е заложено “общественото” начало, което определя облика на най-големите български банки. Впоследствие то е възпроизведено и в БЦКБ (създадена през 1910г.), като двете банки бързо се превръщат в зложници на кооперативната клиентела и лоби, както и в непримирими съперници.

“Обществено-държавното” начало не е измислено от комунистическия режим. Тази формула всъщност резюмира характера на стожерите на българската финансова система преди 1944г. - БНБ, БЗБ, БЦКБ, а след сливането им през 1934г., и БЗКБ. Това е модел на банкиране, при който финансовите институции изпълняват поръчки в полза на “общественото благо” (разбирано и облечено според вкусовете на поредния управляващ клан), проявяват безкрайно въображение при раздаването на субсидиран кредит и опрощаване на вземания, истинските господари на банката са не акционерите а нейните клиенти, основната цел на дейността им не е развитието на институцията чрез печалбата, а по-скоро трансфера и източването на тази печалба. Това са “не-банки”, приличащи повече на

самарянски учреждения в една бедна страна и ръководещи се от принципи, близки до “основния закон на социализма” за “другарство и братска взаимопомощ”. **[Най-блестящия анализ на началата на българския кредит е направен от Ст.Бочев в статията му “Нови насоки на кредитната система в България”, СпБИД, 1927/1-2].**

Но това което поразява е, че същият модел (в по-затворен кръг) се наблюдава и в частните банки. През целия период на “първия български капитализъм” тези институции са от няколко основни типа.

Големите банки са затворени фамилно-политически образувания, редица от тях свързани и с чужди капитали, които обслужват богатата клиентела, сегментирана именно според принадлежността си към родово-политически кръгове. Те в нито един момент не се отказват да протягат ръка към държавата: за всеки едър частен капиталист нейната “помощ” е нещо разбиращо се от само себе си. Много често дори не се и налага тя да бъде искана формално поради редовното преминаване през политическата власт на повечето представители на финансовия елит. Огромен е броят малки провинциални банки (особено през 20-те години), обслужващи съвсем ограничен местен пазар. Картината, отразена в техните архиви, впечатлява с неограниченото предоставяне на вътрешни кредити, липсата на контрол и професионализъм, типично клиентелеистките принципи на “банкиране”, безпомощността и анемичността им. Към тези два основни типажа може да се прибави и постоянния стремеж - понякога успешен - за създаване на корпоративни и “съсловни” банки, чиято дейност е изцяло подчинена на лобистки интереси.

Българските частни банки (от най-големите до най-малките) са създавани преди всичко за решаване финансовите проблеми на собствените им клиенти-акционери. На тях се е гледало като източници на средства за тесен кръг учредители и/или техните приближени. Тази особена (разбирана по-тясно) “комуналност” е правела частните банки силно уязвими към всяко по-голямо сътресение. И ако по-големите от тях все пак са следвали по-консервативни принципи (или са имали подкрепата на чужд капитал), то множеството дребни институции са бивали пометени от катаклизми като Великата депресия. Кризата оставя след себе си опустошение в света на дребните акционерни банки, оказали се изведнаж с огромни рискови експозиции и вътрешни кредити. Разчистването развалините на това бойно поле става със създаването през 1934г. на

банка “Български кредит”, предназначена да поеме и консолидира отломките на фалиралите банки. Цената на тази акция е практическата национализация на голям сектор от кредита, като новата банка се превръща в пряк инструмент на държавата през предвоенните години.

Не е необходимо дълго да се разпростираме за да се покаже, че сходна схема се разигра непосредствено след началото на прехода от 90-те години. Разликата бе, че след финансовия крах от 1996 - 1997г. не последва пряка национализация на банки, а бяха национализирани (поети от населението) акумулираните от тях загуби, през първите безметежни години на прехода.

Антипод на комуналността е индивидуализма. Той често се свързва с националния характер и ударението, което поставям върху комуналните принципи на българската икономическа действителност може да изглежда парадоксално.

Всъщност парадокс не съществува. Видимият на повърхността “радикален” български “индивидуализъм” е по-скоро черта на битовата народопсихология, отколкото стопански принцип. Той винаги се е свеждал до отхвърляне на всякакви авторитети, до максимата, че “войници няма, а всички са генерали”, до търсене на решения със собствени сили, до егоизъм и овълчване, до дълбоко недоверие към институциите и безличните механизми на пазара, до вяра единствено в осезаемата “лична” връзка.

Тази позиция няма нищо общо с една дълбоко осмислена философия. Отричането на държавата не става на базата на либералния индивидуализъм, който е идейната основа на капитализма в неговия класически, Вебериански тип. А институциите никога не са постигали студената деперсонификация и отдалеченост, която те имат в “протестантската” традиция.

Българският “индивидуализъм” е само друга форма на стихийната примитивност и неорганизираност на обществото. Той не е нещо повече от отражение на житейската философия на селянина, представлявал основния социален типаж в обществото през шест - седем десетилетия от XX в. С модернизацията и урбанизацията от комунистическите години тези, по-скоро битови, черти не изчезнаха, а само се превърнаха в самозащитна реакция, в масово притворство, затваряне в себе си и справяне със собствени сили, при заобикаляне на официалните правила.

Обречеността на индивидуализма като миогледна позиция в България е пророчески доловен още в края на миналия век от д-р Кръстев, който фиксира изначалната импотентност на либералното начало в страната. “В нито един конфликт - откак България съществува и до днес - личността не е бивала победителка над държавата. И не само отделната личност, но и никоя група лица, никоя корпорация... Ние имаме наистина институциите на най-напредничавите държави на XIX век, но нашите идеи за държавата са от XV и XVI век. Освен ония които имат малко-много революционни идеи, кой друг мисли, че властта на държавата спрямо индивидуума има тесни граници; че гражданинът има право на всеки произвол на властта да противопостави организирана колективна самозащита? “ **[Д-р К.Кръстев, Българската интелигенция, Мисъл 1898/8; Защо сме такива, с.96]**

Българският “индивидуализъм” защитава спонтанно и стихийно от държавата, но той никога не се отказва да вземе от нея или да ѝ прехвърли отговорности и рискове. Когато индивида не може да се противопостави на държавата в открит сблъсък, той избира перфидната позиция да я завладее отвътре, т.е. да я обсеби. Това е философията на българския капитализъм. Затова и в идеен план силните гласове в полза на безкомпромисно последователни “пазарни” ценности остават единици.

Всичко това е напълно обяснимо в страна, където традиция за относително независима от държавата интелигенция на гражданското общество практически отсъства. Отново Д-р Кръстев е прозрял, че след Освобождението и средата от която се ражда и попрището на което се реализира българската интелигенция е държавата. Първото ѝ поколение е “почти всецяло погълнато от правителствената машина”. Следващото е родено от образователна система, която веднага след Освобождението е напълно одържавена - цената на масовото просвещение е превръщането на образованието в официална дейност на правителството, с всичко което това означава за българското “свободомислие”. Оттам нататък “в страната се образува нова интелигенция, но благодарение на особените общественно-политически условия, които придружаваха нейното нарастване и развитие, тя и досега носи печат на своето изкуствено - чиновнишко - произхождение и не представлява колко годе самостоятелен обществен слой. Тя или пряко образува част от бюрокрацията на българската държава и се губи в нея, или се върти около нея като около своя ос, тегне към нея

като към единствен извор на живот и творческа енергия.” **[Д-р К.Кръстев, Българската интелигенция, Мисъл 1898/8; Защо сме такива, с.91]**

Независимо от превратностите на XX в., към този портрет не може да се добави нищо. Той е валиден през “първия български капитализъм”, когато върховна цел на най-изявени български творци е да получат държавна заплата. Нека спомена колективната петиция на артистите от Народния театър да им се даде статут на държавни чиновници веднага след създаването на тази институция или по-личното искане на Й.Йовков да постъпи на държавна служба, за което си спомня Ат.Буров. Мога да приведа и изразителната статистика от 30-те години, според която 70% от заетите в свободни професии получават дохода си от публично-правни тела т.е. пряко или косвено от държавата. **[О.Андерсон, Финансовото кръгообръщение в България с оглед на структурните особености на българското народно стопанство, СпБИД, 1939/1, с.14]** През годините на комунизма преплитането между държавата и интелигенцията беше грубо, но доведено до съвършенство. А при днешното, “повторно” раждане на капитализма в България тази симбиоза придобива перверзни и изтънчени форми.

В българския обществен дебат по-структурирани, дълбоки и осмислени позиции в подкрепа на една свободна пазарна икономика са идвали като правило от част от академичната общност. Но от една страна, тя никога не е била близка до консенсус в полза на реформаторски цели. Широк и влиятелен кръг от академичния истаблишмент винаги е изповядвал открито чисто етатистки възгледи и е осигурявал апологетиката на държавата в общественото пространство. Етатизмът дори е бил обект на национална гордост: “Нашата уникалност е строго държавна система на кредита, създадена съобразно нашия народен бит. Защо да сменяме нещо, което работи”, пита през 1928г. Б.Смилов. **[Стенографски дневници на XXII об. Народно събрание, I редовна сесия, 72 заседание, 10 април 1928, с. 1331]**

От друга страна, много от видните “либерали” са се превръщали в “ренегати” в момента, в който са влизали във властта. Типичен е примерът с Ал.Цанков, който оставя еднакво силни следи и като професор по политическа икономика и като премиерът на България, въвел най-драконовски регулативни мерки. На пръсти се броят представителите на елита, които да могат да се идентифицират с една последователно

“пазарна” стопанска философия и практика. И за да се посочат все-пак няколко имена, бих избрал едиствено тези на икономиста Стоян Бочев, юриста Й.Фаденхехт и (само в отделни моменти) политиците Владимир Моллов и Андрей Ляпчев.

През 30-те години, след преврата от 1934г., цялата официална пропаганда се настройва на вълната на корпоративизма, централизма и етатистката идеология. В съзвучие с тоталитарните идеологии, индивидуализма се възприема като упадъчна и архаична ценност. В СпБид се появяват статии с открито германска инспирация, не представляващи нищо повече от компилация на “новата” икономическа теория. Идеите за създаване на Висш стопански съвет и за планово стопанство печелят позиции. В политическата практика се налага непартийния модел, който впрочем винаги е имал сериозна поддръжка в България и се е подхранвал от самокомпрометирането на политическите партии - и 9 юни 1923г. и 19 май 1934г. са посрещнати с всеобща облекчение след екцесиите на партийните режими. През този последен период на първия български капитализъм масовото съзнание се подготвя за това което ще се случи десетилетие по-късно.

Накрая, ако кратко се обърнем към клишетата на общественото мнение, ще констатираме, че в него традиционно и здраво са загнездени стереотипите на неприязън към “частника”. След 1989г. този факт беше лесно обясним. По-малко известно е, че същите нагласи са присъствали силно и преди 1944г. В масовите представи частният капитал е по презумпция безотговорен и носител на разрушителното начало. (Огледалното твърдение е, че държавата е по дефиниция по-отговорна и защитник на обществения интерес). Печалбата се демонизира, а търсенето на нейни заместители (като “социални” цели или ценностите на “развитието”) се приемат като напълно легитимни.

Тези настроения са намирали политически израз и подкрепя всеки път, когато на карта се е поставяла съдбата на важна институция или когато е трябвало да се прояви отношение към капитала. Недоверието към частните пазарни институции прелива и в скептицизма към акционерните форми. Българинът никога не е вярвал истински във възможността дружества, образувани на капиталова основа да не бъдат манипулирани. Акционерното начало в най-добрия случай се е приемало за нещо приемливо по принцип, но не и в нашите конкретни битови и политически



обстоятелства, където всякаква почтенност, равнопоставена игра и *fair-play* се изключват априори. В битката между акционерния принцип (предполагащ фундаментално неравенство) и кооперативния (предполагащ “комунална” егалитарност) победата на втория е била предопределена.

Зад всички тези настроения има - както се казваше някога - обективна основа. Образа, който частният капитал е излъчвал за себе си в българската история трудно подлежи на идеализация и е неизползваем за дидактически цели. Симбиозата с политиката, честите и повсеместни скандали, клановите борби, опитите да се завземат позиции със силови средства са неотменна част от българския обществен живот, където не е преставало да се води икономическа гражданска война.

Аргументи в тази посока са се трупали и по друга линия. Икономически успешни в България са били само режими излъчващи образа (доколкото това е възможно в нашите условия) на “силната ръка”. Много от тях са стъпвали на декларирана антипартийна платформа. Стамболов, Цанков, Ляпчев, Кьосеиванов са премиерите, при които е постигнат относително най-голям просперитет и растеж. **[Вж. програмата на К.Георгиев от 19 май 1934г.]**. Ситуацията при комунистическия режим не се нуждае от коментар. А седемте изгубени години на прехода, през които усещането за държавност беше изчезнало, доведоха до парадокса основен признак за напредък към “модерен” либерален капитализъм да се приема засилването на държавата. Мярата между либерализъм и крайна слободия, между консервативно затягане и краен деспотизъм в България винаги е била трудно различима.

#### **2.4. Сблъсък с привнесената модерност**

Основните идеологически матрици, сложили отпечатъка си върху променящите се представи за икономическо развитие през XX век винаги са носели белега на своя национален произход. В общи линии, поредният световен стопански лидер е налагал и своите представи за модерност.

Как тези модели достигат до България?

Едната форма на проникване е през филтъра на домораслото “философстване” чрез повърхностното, екзалтирано и казионно епигонство. “Свободното” навлизане на модерна стопанска идеология обикновено е срещало съпротивата на местното статукво и силните гласове на тези, които са схващали българските реалности като нещо уникално и

неповторимо. Побългаряването се е постигало от самото битие, прекарващо през месомелачката на националната действителност всеки един от “спонтанно” проникващите модели на модерност.

Преди да се превърне в политика, визията за икономическото бъдеще на страната преминава през интелектуалните и управленските елити. А техните мирогледни нагласи са изпитвали различни влияния. По-подробно изследване вероятно би проявило целия спектър на тези дискретни и неосезаеми зависимости. Във всеки случай, основен фактор винаги е бил **“филството”** на лидерите, което е една от интересните загадки. В нея се преплитат тънки струни като образованието или личните характерологични особености, със значително по-груби мотиви като търговския или политическия интерес.

В търсенето на националните нюанси в представите за икономическа модерност изходна точка неизбежно е знаменитото есе на Б.Пенев за българската интелигенция [**Вж. Б.Пенев, Нашата интелигенция, Златорог, 1924г.,/1; Защо сме такива, с.131**], уловило духовното родословие на основните съставки на българския елит. Макар Б.Пенев да е имал предвид в по-голяма степен тесния академичен и художествен свят в България, наблюденията му са ключ и към интелектуалните корени на икономическите модели, владели българското обществено съзнание.

Руската нишка той свързва със специална склонност към “публицистичен стил, към разглеждане на въпроси от морален и обществен характер, към многословно, безкрайно полемизиране”. [**с.134**] С Русия Б.Пенев обвързва такива черти като “дух на идеализъм и общественост”, но и “прекалената слабост към догматизъм, към доктринерство и сектанство”. [**с.136**] За руската нагласа “формата не е важна - съдържанието; не съдържанието а идеята; не идеята, а догмата!”. [**с.134**] От Русия идва пиетета към “социален утопизъм... слабостта към словесно теоретизиране и умуване, при което се пренебрегват съществуващите факти... Само за руската мисъл - уви, не и за руската действителност - са възможни големите и резки исторически преврати. В никоя друга страна... не се наблюдава такова поразително отсъствие на практически смисъл”. [**с.136 - 137**] Като че ли тук е описано доктринерството и нерационалността, ръководили икономическата политика през комунистическите години - апотеоза на руското влияние в България.

Германската линия носи със себе си “бавно мислене, мудна психика”.

**[с.137]** С нея е свързан стремежа към системност, стерилност и книжност на знанието, склонността “да се създадат всевъзможни философски системи... всичко да бъде оправдано, не само оправдано, но и възвеличено защото е немско”. **[с.139]** Това ще се почувства особено силно през 30-те години, когато дори страниците на СпБИД се запълват от казионни, блудкави и сухи апологии на тоталитарната немска икономическа доктрина. От Германия идва и онова основно начало, което поставя “идеята за държавата по-високо от идеята за обществото”. **[с.139]** - друга от водещите нишки в нашия стопански живот.

За да стигнем до третата - френската - връзка, която като че ли има най-слабо отношение към началата на българския стопански живот. Защото Б.Пенев тук се увлича в твърде духовни посоки, където връзката с икономиката е по-незрима. Най-ценното интелектуално качество на тази нация е безапелационният авторитет на разума, който никога не е господствал в България. А френското стопанско присъствие в страната е свързано с арогантното налагане волята на кредиторите и с репарационните дългове. Това не убягва и на благосклонно настроения Б.Пенев, който признава, че Франция “в последната война и особено след нея... не прояви най-ценните си качества. Но кой не измени на себе си в опиянението на победите!”. **[с.142]**

Тези “три източника и три съставни части” на българската духовност оставят един или друг отпечатък върху стопанския бит и целите, които си е поставяла България. Но вероятно най-дълбокото - не търсено от Б.Пенев - обобщение за икономическите традиции на страната е едно негативно твърдение. “За жалост от английската култура ние най-малко сме се възползвали; от всички влияния английското е най-слабо. Един ден ще изберем колко много сме загубили поради тая отдалеченост... Дух на свобода и дейност - това е характеристика на англичанина. Пряк, независим, дирещ опора в собствената си съвест, в личното си убеждение, той е чужд на стадните увлечения.” **[с.142]**

Това е капитално наблюдение, като много скоро след появата на класическото есе (1924г.) ние особено брутално разбираме откъснатостта на националния стопански мироглед от англо-саксонския. Откровението идва при сблъсък с икономическата доктрина на ФК, изцяло доминирана от англичаните. В този конфликт особено ярко се проявява тоталната отдалеченост на стопанско мислене в България от утвърждаващата се нова

световна парадигма. Сблъсъка от 20-те и началото на 30-те години заглъхна през годините на германско, а после и съветско господство. Но той излезе наяве с пълна сила през днешния преход, когато българския стопански менталитет отново трябваше да се конфронтира с англо-саксонския.

Впечатляващо е че приблизително в същия момент когато Б.Пенев пише тези страници (несъмнено насочени към “чисто” интелектуалните сфери) друг от най-проникуновените наблюдатели на българския живот - Ст.Бочев - формулира идентично твърдение, но за стопанската зависимост на страната. Той тънко характеризира различния “характер” на водещите финансови пазари. “Докато Виена се е приспособявала с нашите нужди, навици и вкусове; докато Париж ни е оставяла да действаме по свои начини и разбирания, след като и едните и другите са си получавали исканите залози и гаранции, Лондон - Ню Йорк имат друг менталитет: гдето те отиват те налагат своите методи и съмнително е че за нас те ще променят своите схващания. Консервативната психика на англо-саксоните се изразява ясно и неумолимо във всички прояви на техния живот, тя ги принуждава и в тяхната колониална и финансова експанзивност и дошло е време и ние да влезем в стълкновение с нея.” **[С.Бочев, с.249]**

Със своите наблюдения Б.Пенев и Ст.Бочев всъщност посочват корените на българския анти-индивидуализъм. Защото спецификата на “английския дух” е специфика на индивидуалното начало, противопоставено на всички други варианти (руски, френски, немски) на обществена, държавна, или просто ирационална власт над индивида в социалния и икономически живот. Голямата разделителна линия в икономическите доктрини и в моделите за “модерност” преминава именно между англо-саксонската и останалите парадигми. От времето на А.Смит, та до днес, икономиката е преди всичко “английска” наука. Затова обстоятелството, че българския “дух” е далечен на англо-саксонския отчасти обяснява защо икономическата наука никога не е била от силните страни в нашия интелектуален живот.

България е страна без ярка културно-икономическа идентичност. Но в конфликта между индивидуалистичното и общественото тя винаги е клоняла към второто. Натам са я тласкали и исторически обстоятелства и всички тези интелектуални съставки, за които говори Б.Пенев. Това също обяснява защо днес страната се чувства така отдалечена - и усвоява така

трудно - модела за модерност, който ни се предоставя отвън с посредничеството на международните финансови институции.

Безспорно е имало и по-преки пътища за проникване на идеологическите щампи от тези, описани от Б. Пенев. Те са минавали през диктата на сменящите се стопански и политически метрополии на страната. Заедно с икономическата conditionality, България - както и много други страни в подобно положение - е поемала и съответното идеологическо влияние, отразяващо контурите на "модерността". Ако се проникне в детайлите на отношенията между длъжник (България) и кредитор или на победен (отново България) и победител, ще се установи до каква степен "правото за налагане на доктрина" е вплетено в регалиите на по-силните. Насаждането на определен модел винаги е било нещо разбиращо се от само себе си. На него се е гледало като на мощна - идеологическа - гаранция за провеждане на желаната стопанска политика от по-слабия. В този смисъл това е едно напълно обяснимо и дори легитимно искане.

Българското стопанско развитие през изтичащото столетие е пълно с примери за това как провинциалните представи за модерност са били периодически разтърсвани от идеологическите клишета на (икономическите и политически) победители. Практически няма период от XX век, през който страната да не е била поставяна в едно или друга идеологическа conditionality.

През "златното десетилетие" от началото на века властва представителя на портърите т.е. чиновника, овластен да представлява в София носителите на облигациите на българските заеми. За повече от три десетилетия след 1902г. тази функция се изпълнява от двама французи (Жорж Буске и Марсел Шарло). И двамата са бивши държавни чиновници, преминали на служба във водеща частна банка (Париба). Макар и мразени **[вж. И.Салабашев, Спомени. С. 1943, с.207-217]**, те се интегрират плътно в българския истаблишмент и, пряко или косвено, участват във всички възлови решения на икономическата политика.

Привидно ограничена до техническото изпълнение на договорите за външните заеми, ролята на представителя далече надхвърля чисто експертното равнище. Той държи ръка не само върху залозите по заемите (бандеролите на тютюна и други данъци), но има и фактическото право на вето върху всяка инициатива в областта на паричното законодателство. Богатите архиви от "ерата на Буске" в България **[Вж. ДИА, ф.254, оп.1,**

**а.е.99. Много ценни документи се съдържат в архивита на Parbas в Париж]** показват как в ежедневните си “надзорни” функции този чужд чиновник е осмислял българската действителност не само като верен пазач на интересите на кредиторите, но и от гледна точка на стандартите на господстващата тогава на Запад представа за “модерна” икономика. Поводите за конфликт са многобройни и богатата му лична и служебна кореспонденция е един от най-изразителните документи за духовното разминаване между българските и западните елити.

Въпреки силните пълномощия на представителя на кредиторите, първото десетилетие на века е все още период, през който mainstream идеология прониква и по “неорганизираните” и спонтанни пътища, прокарани от образованието на българи в чужбина, или от навлизащия чужд капитал. Ситуацията се променя из основни след Първата световна война. Налагането на определена икономическа доктрина вече се опира на внушителната институционална машина на Антантата. Клаузите на Ньойския договор и изпълнението им от Междусъюзническата комисия създават цял правен мир и прецеденти на стопанска практика, при които икономическите виждания на победителите се инкорпорират в българската практика като “непосредствено” право. Освен това - като гаранция срещу евентуална обезценка на националната валута, която би облагодетелствала длъжник по репарациите каткъвто е България - Комисията има директно право на вето върху емисионната политика на БНБ. Законът за ограничаване на банкнотното обръщение от 1922г., борбата срещу монопола за износ на зърнени храни, промените в бюджетното и данъчното законодателство - това са само най-значимите фронтове, на които се сблъскват не толкова (и не само) интересите на победители и победени, колкото гледните точки на местната (почти винаги популистка) представа за стопанската политика и световните стандарти.

Към края на 20-те години, със стабилизационните заеми, тази форма на проникване и силово налагане се облича в цивилни дрехи и приема почти съвременните черти на икономическа conditionality. Институционално тя се налага от ФК на ОН, а инструментално това става чрез така познатата ни днес формула “пари срещу реформи”. Десетилетието 1926 - 1935г. е период , през който се извършва мъчително силово модернизиране на българския стопански живот. Това са години на остра борба между спонтанните популистки решения на българските правителства и

постоянния технократски коректив на ФК. В началото на 30-те години се разиграва предисторията на отношенията между България и МВФ от края на века.

Комитетът е представен от своя комисар към българското правителство и БНБ. Статута и политическото влияние на тази фигура са много по-значителни отколкото на представителя на носителите на облигации от предвоенните заеми. Той притежава ограничено право на вето върху решенията на БНБ, а самото му физическо присъствие в сградата на емисионната банка подчертава властта му върху икономическата политика. Поста отново се заема от висши френски чиновници (Р.Шарон, А.Вато и К.Шейсон), но те далече не са в състояние да изпълняват единствено френски директиви. Напротив, по най-различни поводи комисарите стават проводници на английските виждания, които са най-влиятелни във ФК. В други случаи България (и най-вече БНБ) се превръщат в поле на съперничество и конфронтация между френската и английската доктрина за устройството на централната банка и/или за излизане от Депресията. Френските архиви, свързани с дейността на тримата комисари на ФК в България са едни от най-интересните документи за “външния” поглед върху българската стопанска действителност.

С наближаването на Втората световна война и постепенното привличане на България в орбитата на Германия тоналността на идеологическата зависимост се променя. Но дори и при различно съдържание, каналите на нейното налагане остават тези на стопанската зависимост. В условията на повсеместно затваряне на националните стопанства, на политика на “beggar your neighbor”, на отсъствието на общоприета стопанска ортодоксия след провала на Лондонската икономическа конференция от 1933г. и на повсеместния клиринг, страни като България приемат по “естествен” път идеологията на тази политическа метрополия, която осигурява най-изгодни условия в рамките на полунатурализираната бартерна световна икономика. Няма съмнение, че в случая това е Германия.

След 1944г. идеалът за модерност бе наложен отвън с цената на тотална индоктринация и с мощта на брутална политическа и икономическа зависимост. С всички свои извивки и нюанси, през 45-те години комунистически режим България бе управлявана според контурите на един ирационален икономически модел. Както ще видим по-долу обаче, той не

бе органично чужд, а напротив - следваше много от гънките на националната традиция и народопсихология.

Днешният преход възвърна механизмите на ФК от 20-те години. Нямаше по-мощен инструмент за “обучаване” в “модерна” стопанска ортодоксия упоеното от социализъм масово съзнание и неподготвените управляващи елити от договарянето, осъществяването и провалите на поредицата от stand-by споразумения с МВФ.

### **3. ЦИКЛИЧНИТЕ МОТИВИ**

Паралелът между нагласите, с които се посреща и изпраща новия век създава тягостното чувство на затворен кръг. Историята приема по-скоро формите на мита за Сизиф, отколкото на постъпателния прогрес или на необратим регрес. Ето защо, макар че историята на едно столетие може да се чете като хронология, предпочитам другия възможен прочит - този на повтарящите се мотиви в партитурата. Целта тук е да се намерят периодично завръщащите се теми, които формират важните цикли в стопанския живот.

Времето в икономиката се отмерва от циклите. Единицата на икономическото време е цикъла, защото всичко съществено, което има да се случва в стопанския живот може да бъде проследено в тази затворена “времева клетка”. В нея се изживява естествената природна последователност на възхода, падението и появата на кълновете на ново прераждане.

Циклите в икономиката са толкова изследвани, че в известен смисъл предмета на икономическата наука се е сраснал с опитите за емпирично и теоретично осмисляне на този пулсиращ процес. Стопанските ритми са фиксирани на множество честоти. (Свръхратки, делови, дълги, национални, регионални или световни...) Около всяка една от тях са обраствали теории и планини от емпирични данни. Според преследваните цели, изследователят избира удобната честота, на която наглася апарата си за анализ .

Без да се впускам във всички тези посоки, тук за кратко ще обърна внимание единствено на природната цикличност в българската икономика. През целия XXв. сезонните цикли оразмеряват българския стопански живот с една съвършено правилна ритмика. С аграрния цикъл, върху който се е



крепяло цялото стопанско мироздание, са свързани сезонните разширявания и свивания на селскостопанската продукция, а оттук и кръговрата на всички основни дейности в икономиката. Сезонните ритми са били определящи за износа, което означава за постъпленията на златни запаси в Централната банка и следователно за обслужването на външния дълг. Те са първостепенен фактор, отчитан при преговорите с външните кредитори. Сезонността е определяла и пулса на кредитната система в страната (т.е. на емисионната дейност), като например обема на кредита на всяка провинциална банка при БНБ се е договарял през пролетта, в съответствие с хода на селскостопанските работи.

Накрая, сезонността е задавала дори ритъма на войните, в които е влизала България. Нямало е по-силен императив за началото на военните действия от приключването на летните земеделски работи. Не случайно Сръбско-Българската, Първата Балканска и влизането в Първата световна война е ставало през октомври. А неочакваното избухване на Междусъюзническата война през лятото е довело до непредвидени стопански усложнения за страната.

България е класически пример, които потвърждава обичайната представа, че зависимостта от природните цикли е друг израз на изостаналостта на една икономика. Нашето стопанство не можа да надмogne тази зависимост до края на 30-те години, но то продължи да им е подчинено и през комунистическия период. Заедно с колапса от началото на 90-те години, като атавистичен сигнал за действителната ни изостаналост, се завърнаха и най-видимите форми на сезонни ритми. Напреженията в енергетиката и в цялата инфраструктура са сезонно обусловени, зимата отново се превърна в мъртъв период, а есенните и пролетните селскостопански работи пораждат периодичен натиск върху цялата банкова система.

Но да оставим кратката честота на сезонните колебания. ерспективата на цяло едно столетие изисква настройката да се направи на вълните на най-дългите цикли. Дългите вълни на Кондратиев са естествената рамка за подобна ретроспекция. **[Вж. Р.Аврамов - Теорията на дългите вълни - исторически контекст и методологични предизвикателства, Икономическа мисъл 1992/11-12]** Те обхващат големите движения в стопанския живот на света и със замаха на 2-3 цикъла щрихират пулса на цял един век.

Нито тук, нито при един съвсем скрупулъозен анализ, хипотезата на Кондратиев би могла да бъде строго проверена за България - липсва необходимия качествен и хомогенен статистически материал. Но ако се освободим от изискванията на стриктния формален подход, все пак можем да "насложим" уедрените флуктуации в българското икономическо развитие върху "еталона" на значително по-добре дефинираните и документираните световни дълги вълни.

Лесно ще се установи, че почти през цялото столетие България не е имала самостоятелен стопански пулс, че дори да са допускани дребни дефазирания на "кратките" ѝ цикли, то в едрите вълни и падения на световната конюнктура страната е пасивен фигурант. Ние сме били "добре" тогава когато всички са били повече или по-малко добре. Ние сме потъвали в стопански кризи, тогава когато целият свят го е правел. Тази липса на стопанска автономност е може би неизбежна за една малка страна. Но хубаво е в края на столетието тя отново да се напомни, за да се разбере, че независимо от режимите, които са ни управлявали, България е била бледо копие на събития, които се случват другаде.

"Златното десетилетие" от началото на века (или "Седемте тлъсти години", както са останали в обществената памет) спохожда България тогава, когато европейската икономика преживява фебрилен растеж, синкопиран от кратки - но не фатални - кризи. Дългата възходяща вълна на Кондратиев "понася" българската икономика и през втората половина на 20-те години, когато след катаклизмите от войните, световната икономика е обхваната от лекомислената експанзия на следвоенния подем. Същата тази пасивна проекция на националния стопански ритъм може да се проследи през годините на Великата депресия и на последвалата, нисходяща, Кондратиева вълна.

Но по-същественото е, че дори през комунистическите години изглеждащият "непрестанен" възход всъщност не се отклоняваше от пулсациите на световната икономика, макар и в определени моменти авторитарната социалистическа система да успяваше да отложи събитията. Така, 50-те и 60-те години бяха успешни за България, но те бяха такива и за целия западен свят. 70-те години бяха белязани от стагфлацията и вълната световната конюнктура, но те донесоха и първите задъхвания в нашата икономика. Краткият епизод от границата между десетилетието на 70-те и 80-те, когато свободният свят беше в криза, а в България се радвахме на

потемкинско “благоденствие” е изключението, което само потвърждава правилото. Правилото влезе в силата си, когато през 80-те и 90-те години социалистическата икономика навлезе в своя дългосрочен залез и окончателен колапс, изкупуващ цената на “пировия” стопански растеж от годините на разцвета си.

Едва тази последна фаза протича в известен дисонанс със световния тренд. Защото ако България, заедно с Изтока, показваше истинската немощ на своята икономика, то Западът преживяваше два от най-продължителните си стопански подеми, макар и на фона на структурни проблеми, налагащи дълбоки реформи и в тези икономики.

### **3.1. Сизифовското начало**

В хода на стопанското време настъпват моменти на кратко “разчистване” на хоризонта, когато възможностите изглеждат повече от обичайното, оптимизмът и еуфорията преливат, а икономическата машина работи на високи обороти. Това са илюзорните моменти на “ново начало”, последвани почти винаги от брутално събуждане.

През XX век България преживява няколко подобни мига. Но дори и те се установят единствено *post-factum*. Ако се прелистват пресата и документите от епохата, на преден план излиза настроението на напрегната несигурност и неверие в трайността на успеха.

Общият фон на песимизъм е леко повдигнат след заема от 1909г. Това е първият външен заем без специални гаранции и той остава в историческата памет като икономически израз на обявената година по-рано политическа независимост на България. След заема, до 1912г. икономическата конюнктура е в апогея си. България действително достига върха на своята кредитоспособност и стопанска независимост. Основата на този възходящ период (започнал фактически през 1902г.) е адекватното външно финансиране, което позволява на правителството да покрива летящите си дългове, свързани с изграждането на базисната инфраструктура на страната и най-вече с въоръжаването ѝ в името на недостижимия (химеричния) “национален идеал”.

Може да се приеме, че това е нормална схема на развитие и че тя действа без засечки през години на нарастващо доверие (външно и вътрешно) в кредитоспособността на една държава. В общи линии това се случва и в България, макар че в оценките на външни наблюдатели ясно се

долавя едностранчивостта на този процес.

А. Гершенкрон определи българското “златно десетилетие” като “растеж без развитие”. [Вж. статията на **A.Gerschenkron в: Backwardness in Historical Perspective**] Макар той да визира конкретно забележителната устойчивост на докапиталистическите традиции в бързо растящата икономика от началото на века, тази формула може да бъде обобщена. В България растежа не е бил непременно носител на модерност. Устоите на стопанския живот и характера на институциите са оставали архаични дори през години на интензивно развитие. Оттук и честите неуспехи (през цялото столетие) на опитите за макроикономическа стабилизация, които са се сблъскали с неосъществени и недовършени “структурни” реформи.

Към 1912г. България е покрила успешно финансовата дупка, породена от модела на развитие през “златното десетилетие” и правителството дори е погасило значителна част от дълга си към БНБ. Но страната нито е изградила модерни институции на частния капитал, нито е създала потенциал, който да ѝ позволи продължение на растежа “на собствена основа”. (Вж.Пасволски). В известен смисъл, при всяко прекъсване на външното финансиране тя е заплашена да се окаже в изходната точка от началото на века, когато невъзможността да се покрият фискалните дефицити беше довела до остра финансова криза.

Камбаната удари с началото на войните. Макар това да беше общ камбанен звън за отиващия си XIXв. в Европа, неговите звуци се чува най-рано именно на Балканите. Кредитът на доверие се срива, държавните разходи станали неконтролируеми, а заедно с това беше подкопана и основата на златния стандарт. Истинският крах се случи не с Балканските войни, които само разклатиха системата без да я разрушат, а с Първата световна война.

След 1912г. икономиката не можа да отлепи за истински промени въпреки че всичко обещаващо такова развитие. През 1914 - 1923г. в България не настъпи “ново начало”, а спекулативна треска на пясъчна (хартиена) основа. Въпреки общоприети клишета, през Първата световна война конюнктурата в страната бе висока. Икономиката се рушеше не толкова в реалния сектор, а чрез корумпиращото влияние на банкнотната инфлация и трупането на държавен дълг. Тази добре позната смес наду “мехура” на учредителското грюндерство, което през 1917 - 1919г. доведе до истинска стопанска еуфория, непосредствено преди следвоенния крах.

Първото “ново начало” потъна в потопа от книжни пари, хиперинфлация и декапитализиране на икономиката.

Вторият момент на надежда настъпи в края на 20-те години. Налице бяха Бежанския заем от 1926г. и стабилизационния от 1928г., връщане на конвертируемостта на лева, възстановяване (макар и на друго равнище) на златния стандарт, кредитна инфлация и приток на чужди инвестиции. Но и този път “новото начало” не се състоя. Причината бе Великата депресия, стоварила се върху една незряла стопанска структура, все още опиянена от безудържната експанзия от предшестващия период. Кризата се оказа катализатор за мъчителни институционални и структурни промени, извършвани под диктовката на принудата отвън. Както обикновено, икономическата безисходица даде поредния тласък на модернизацията на страната.

Третото “ново начало” през столетието настъпи с установяването на комунистическия режим. По понятни причини прилива на “оптимизъм” при неговото налагане бе изключителен. Политическият преврат беше достатъчно разтърсващ, а пропагандата оглушителна за да се създаде подобаващо усещане в масовото съзнание. Но няма съмнение, че ако се елиминира повърхностния пропаганден слой, ще остане дълбокия песимизъм на здравия разум, който е владеел умовете на мнозинството, а дълбоките води на икономическата традиция и манталитет са продължавали да текат непокътнати.

Стопанският модел на комунизма, чрез изсмукване и принудително мобилизиране на националните спестявания, допълнен от политически мотивирани капиталови инжекции отвън, позволи достатъчно бърз растеж, поне през периода на възходяща вълна и за световната икономика. Склерозиращите принципи на режима обаче, не позволяваха удължаване на подобен подем. През втората половина от живота му (след 60-те години) инсценирането на “псевдо нови начала” се превърна в основна самозащитна реакция, а “перманентната революция” в икономическите форми и правила - в бутафорен начин на съществуване на режима и удобен повод за разчистване на политически сметки. Непрестанните промени от 80-те години ще се запомнят като маниакални конвулсии, чрез които трескаво се търсеше удължаване на неизбежната агония.

През 80-те години бе направен опит да се придаде второ дихание на системата. Отначало това ставаше чрез съветски подаяния, а по-късно и

чрез масирано натрупване на външен дълг към Запада. Резултата от 1989 - 1990г. само потвърди още веднаж, че растежът в България практически не е имал здрава “собствена” база.

1989г. донесе едновременно крах и усещането за “ново начало”. Неговите перипетии са добре известни. В течение на седем години то остана нереализирано, като възпроизвеждаше в резюме всички предходни провали от столетието. През този период се разиграха опити за отлагане и “хитруване” спрямо официалните кредитори, повърхностно приемане на ценности при намиране на всевъзможни начини за продължаване на статуквото, разлагане на политическата класа в мрежата на политико-икономическите компромиси. Ако първото десетилетие на века можеше да бъде наречено “растеж без развитие”, то последното би могло да се определи като “регрес без развитие” по сходни причини - разминаване между спонтанните дълбинни течения на традицията и императивите на модернизацията.

В известен смисъл, всички “икономически чудеса” в българската история са приключвали бързо, драматично и катастрофално. Те са се опирали на ресурси, получени от външни заеми или на печатане на пари. България винаги е изпитвала недостиг на капитали, дори когато централизирания и авторитарен комунистически режим е използвал лостовете си за принудителното им акумулиране. И в същото време страната никога не е успявала да “смели” успешно ресурсите, които са се появявали в един или друг момент.

### **3.2. Демонетизираната икономика**

Когато в края на XX век бяха осъзнати повърхностните корени на пазарния манталитет и институции в България, инстинктивно вината бе хвърлена върху непосредствената и неоспорима причина - промиването на съзнанието на три поколения в течение на четири десетилетия.

Днес, осмисляйки панорамата на столетието, става все по-ясно, че нишката трябва да бъде изтеглена по-назад и свързана с периодични вълни на демонетизиране на българската икономика. Нека резюмирам събитията.

Началото на века заварва икономическа система, в която националната парична единица е току-що наложена след изваждане от обръщение на многобройните чужди монети в циркулация. Банкнотите на емисионната банка трудно си пробиват път сред скептично настроеното

население. Монетизирането на икономиката засяга само тесни стопански и политически слоеве, на фона на ширещ се натурализиран стопански оборот.

Прогресът в постепенната монетизация на икономиката, настъпила до 1912г. не може да бъде отречен. На пръв поглед парадоксално, в неговата основа бе финансовата криза от края на 90-те години на XIXв. Тя предизвика натрупване на значителен държавен дълг, покрит чрез масова банкотна емисия от БНБ. Емитираните банкноти обаче, бяха със сребърно покритие т.като конвертируемостта на банкнотите в злато бе преустановена през 1899 - 1902г. По този начин бе даден тласък на банкнотното обръщение, но в условията на сребърен стандарт. БНБ отново не успя да се доближи към златния стандарт - цел, която тя преследваше от 1891г. и която постоянно оставаше неосъществима поради състоянието на държавните финанси и начина на покриване на дефицитите.

Едва след стабилизацията, опираща се на външните заеми, процеса на монетизиране продължи, вече върху основата на активизиращия се стопански оборот и стабилизираното парично обръщение. Условията за пълноценно въвеждане на златен стандарт бяха подготвени към края на десетилетието.

Финансирането на войните доведе до друг тип демонетизиране на икономиката - чрез инфлацията. Обезценката на лева и декапитализирането на банковата система предизвикаха класическите за подобни ситуации учредяване на акционерни дружества, масово инвестиране в недвижимости и стоки. Ситуация близка до хиперинфлацията, подхранвана от неопределеността около надвисналия репарационен дълг над страната не можеше да създаде условия за развитие на финансовото посредничество.

Кратката пауза от стабилизацията през втората половина на 20-те години бе последвана от Великата депресия с нейното тотално прекъсване на дълговите вериги (навън и вътре) и с повсеместното натурализиране на външния обмен чрез повсеместния клиринг.

Независимо от възстановяването на икономиката през втората половина на 30-те години, не бива да се забравя, че дори и в най-добра конюнктура степента на монетизиране на българското стопанство е оставала отчайващо ниска. И при двата върха - 1929 и 1939г. - икономиката не е преставала да бъде един двусекторен, слабо съчленен механизъм, в

който “натуралното” парче е имало съществена тежест. През цялото десетилетие на 30-те години паричният доход се е движел в рамките на 65-71% от общия произведен национален доход **[А.Чакалов, Националният доход и разход на България, С. 1945, с.119]**, а опазаряването на основния отрасъл - селското стопанство - е достигала едва 40% от дохода му. **[А.Кемилев, Насочване на паричния доход в България, СпБИД 1938/7, с.397]**

Налагането за близо половин столетие на централно планирана икономика доведе “натурализирането” ѝ до възможния предел. Социалистическата икономика е демонетизирана по дефиниция. На практика това става с ликвидирането на независимата парична власт, премахването на финансовата интермедиация, изместването на ратионирането чрез парите от ратиониране чрез дефицитите, изкривяването на цените и изолацията от външните пазари чрез херметичната бариера на множествените и изкуствени валутни курсове, обезличаването и тоталното обезценяване статута на капитала. Макар че (особено след поредицата вълни на реформи) степента на този процес бе различна за различните контури и сектори на икономиката, а редица от дисбаланси започваха да намират парично изражение, като цяло стопанските субекти продължаваха да оперират в един **виртуално** монетарен свят. С отварянето на икономиката и освобождаването на цените в началото на 90-те години, света на натрупаните неравновесия стана изведнаж видим и **реално** монетарен.

**[Под линия]** Това описание следва в общи линии завършения модел на демонетизираната при комунизма българска икономика, построен едва в самия край на 80-те години от В.Антонов. [Вж. три студии на В.Антонов - Проблеми на икономическия растеж в България и непосредствените задачи на икономическата политика, Годишник на ВИИ “К.Маркс” 1988, т.ІІ, кн.1; Неравновесие и икономически растеж: въздействие на структурните неравновесия върху темпа на растеж, Икономическа мисъл 1989/2; Теоретични основи на инфлацията при социализма, Икономика 1990/юни] Отхвърляйки обвинката на схоластичния марксистки “теоретичен” език, говорейки с термините на съвременната наука, той описва механиката на макроикономическите неравновесия в късния социализъм. Потънали в бурните политически събития от края на 80-те и началото на 90-те години, малцина оцелиха,



**че бе създаден теоретичен модел който обясняваше и предричаше “големия врзив” от 1990 - 1991г.**

Икономически, днешния преход следва да се мисли именно като постепенно, но окончателно и тотално монетизиране на българската икономика. То включва преодоляване както на наследството на социализма, така и това на довоенното полу-натурализирано стопанство.

Преходът следователно има да реши задача, завещана от цяло столетие, което обяснява много от трудностите и препядствията през последните години. Проблемът е толкова мащабен за българските икономическа памет и историческо време, че на практика се наложиха два “старта” на ремонетизиране. Първия бе с формалното въвеждане на двузвенна банкова система и създаването на институциите на финансова интермедиация. Той не успя, като се “удави” във финансовия крах от 1996 - 1997г. и последвалата хиперинфлация, довела до поредното демонетизиране на икономиката.

Наложи се втори старт, от други изходни позиции и при други институционални рамки. Въвеждането на Паричния съвет може да се разглежда именно като този втори опит за ремонетизиране. Той ще бъде успешен единствено ако заложените в новата парична система прости и насилствени правила на ремонетизация бъдат подкрепени от съпътстващи ги безкомпромисни институционални промени.

### **3.3. Паричните системи**

XX век беше столетие, през което се смениха едва ли не толкова световни парични системи, колкото през цялата предшестваща стопанска история. Векът започна с биметализъм и златен стандарт, видя краха на този стандарт под тежестта на непосилен държавен дълг, премина през модифицираните форми на първоначалния златен монометализъм, преживя колапса и на тази хибридна (Бретън-Уудска) система, известно време се движеше във водите на напълно свободно плаващите курсове, за да завърши с две полярни тенденции: свободно плаване между трите основни резервни валути и поява на нова валута (Еврот), която в принципите на организацията си ни връща към някои от фундаментите на златния стандарт.

Емисионните институти от началото на века представляваха по правило частни банки. Впоследствие, редица от тях преминаха през

национализация, за да се превърнат след Втората световна война в съвременните централни банки. Основен проблем пред централното банкиране през цялото столетие беше този за независимостта на паричната власт спрямо фискалната. Въпросът беше решен по различен начин в отделните страни, като в края XX в. два от най-общоприетите принципи на икономическата теория са тези за необходимостта от максимална автономия на емисионната институция и за консервативна фискална политика.

На този фон, българската парична система - подобно на всичко останало в икономиката - следваше общия тренд с известно закъснение и видоизменение, понякога стигащо до неузнаваемост.

Опасностите от намеса в емисионната дейност бяха рано и ясно разбрани. Но ако в повечето "улегнали" страни основната опасност се е свързвала с намеса на фиска в паричното обръщение, то в България, веднага след Освобождението страховете се насочват към частните и груповите интереси. Не че у нас не се е схвалащал риска от подчиняване емисията на целите на правителството. Но в скалата на доверие държавата е стояла много по-високо отколкото частния капитал, което обяснява защо още от времето на П.Каравелов (80-те години на XIX в.) защитната стена е била насочена не срещу нея, а срещу частните интереси.

Така, държавата трябваше да пази емисионната банка от самата себе си поради презумпцията, че само по този начин ще е в състояние да защити емисията от другото - по-голямо - зло каквото в очите на българското общество представлява частния капитал. Естествено, подобен баланс е невъзможен. Изкушението и възможността да се източва централната банка винаги са били налице и никое правителство не се е отказвало доброволно от тях. За паричната система това е водело до дестабилизация, до трудности при въвеждането на пълноценен златен стандарт, а при екстремални случаи - до хиперинфлация. **[Вж. Д.Йорданов, БНБ 1879 - 1908. С. 1910; С.Бочев, БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт, С.1924; + с. 139]**

Когато през 1928г., под натиска на ОН България е принудена да промени институционалните рамки на паричната си власт, в страната се надига един от най-драматичните публични дебати по въпроси на икономическата политика. В него се проявяват всички демони и страхове на българския стопански живот - от частния капитал, от акционерния принцип и

от чуждите инвеститори. Идеята за осигуряване независимост на БНБ чрез превръщането ѝ в частна акционерна банка се приема на нож. (Подобна идея вече е била лансирана неколkokратно в края на XIX в., но винаги е бивала категорично отхвърляна от управляващите среди).

Мотивите за тази яростна съпротива - след 50 годишно съществуване на БНБ - вече не са така абстрактни както при Петко Каравелов. Сред защитниците на държавната емисионна банка безспорно е имало хора, подвластни на идеологически клишета и заслепление. Но БНБ вече има достатъчно продължителна история и в нея е изписано - видно за всички и конкретно - как тази институция е бивала подчинявана на политическата власт и чрез нея на частни интереси. Последиците от това обладаване са били достатъчно известни за да могат просто да бъдат подминати. Няма съмнение, че въпреки обвивката си, битката от 1928г. е цинична и с ясното разбиране, че загубата на БНБ от държавата означава осезаема загуба на власт.

Поставено между външния натиск и скандализираните вътрешно обществено мнение и политическа класа, правителството проявява чудеса от изобретателност като отлага *sine die* решението за превръщане на БНБ в акционерна банка. Лицемерната презумпция, че държавата е безпристрастен арбитър и пазител на обществения интерес остана формално непокътната, въпреки че беше напълно ясно, че самата държава е плячка на групови и политически интереси. Така бе “оправдана” сложилата се практика, според която е по-приемливо не да отсъпиш (или продадеш) държавен капитал на стабилен частен инвеститор, а да предоставяш “на ротационен принцип” държавното имущество (в случая БНБ) на сменящите се в управлението на страната политически кланове.

Реформирането на БНБ съгласно плана на ОН така и никога не достига до превръщането ѝ в частна акционерна банка. Останалите реформи на емисионната дейност, искани от ОН бяха осъществени, като БНБ се превърна в “банка на банките” т.е. в институция, която следи преди всичко за ликвидността на банковата система и осигурява ликвидност на собствените си активи, която да гарантира паричната емисия.

През 1928г. България формално затвори един цикъл в паричната си система, започнал в началото на века. След многобройни трудности и след изоставянето на по-несъвършения биметализъм, през 1908 - 1912г. стана възможно осигуряването за известен период на пълноценен монометален

златен стандарт. С началото на войните, “временно” бе прекъсната конвертируемостта на банкнотите в злато. Всъщност това се оказа окончателния край на златния стандарт в България - през военните години паричната система премина изцяло към принципите на “декретния стандарт”, при който връзката със златото изчезва, а курса на банкнотите се определя изцяло от тяхното търсене и предлагане на пазара. При положение, че държавата използваше до дъно ресурса на емисията за покриване на огромните си дефицити, естествено бе курса да спадне главоломно. В края на войната и през първите следвоенни години “стойността на лева” (фактическото златно покритие на банкнотите) бе паднала 27 пъти спрямо равнищата от 1912г.

Със следвоенната стабилизация, през декември 1923г. бе постигнато фактическо стабилизиране на лева спрямо долара (при 139 лв. за един долар) - единствената към този момент конвертируема в злато валута. Преобладаващото схващане тогава бе, че държавите постепенно ще се върнат към златния стандарт. Според очакваната схема, всяка страна трябваше да премине през стабилизация на валутат си *de facto*, след което до обяви формалното връщане към конвертируемост (златен стандарт) и *de jure*. Англия първа завърши този преход през 1925г., но както се оказа по-късно, тази продиктувана до голяма степен от престижни съображения стъпка бе капитална грешка довела до надценяване на лирата и девалвацията ѝ през 1931г.

В общи линии България следваше посочената схема. След остри дебати обаче, стана съвършено ясно, че връщане към предвоенните златни паритети е невъзможно. Оставаше да се осъществи прехода *de facto* - *de jure*, т.е. конвертируемостта в злато да се възстанови при новите дадености. За целта българските правителства първо пристъпиха към макроикономическа стабилизация, продължила пет години (1923 - 1928г.), при която отначало бе стабилизирал курса на лева, а след това - с двата стабилизационни заема от 1926 и 1928г. - бе подготвена почвата за връщане към конвертируемост в злато. За целта балансите на БНБ бяха санирани, а резервите ѝ значително увеличени. Засилването на автономията ѝ, както и забраната да кредитира пряко правителството се считаха за истинските гаранции за крайния успех на стабилизационната политика.

Заемът от 1928г. се оказва изключително важно, но и крайно

двусмислено събитие в българската стопанска история. От една страна той бе успех, доколкото създаде условията за действително финансово стабилизиране на страната. Но от друга, заемът подкопа собствените устои на успеха си по два начина. Веднаж, като “изсипа” пари в българската икономика, която не беше готова да ги погълне по никакъв друг начин освен чрез кредитна инфлация и съмнително свръхзадлъжняване. С това бе подготвена почвата за крах “от по-високо” (т.е. по-болезнен) при последвалата Депресия. Втори път, като отвори икономиката за краткосрочни чужди инвестиции, които я направиха по-уязвима за външни шокове - опасност, която се почувства с пълна сила в началото на Депресията.

България така и не успя да се върне пълноценно към конвертируемост на лева, доколкото в приетия през юни 1929г. закон (едно от условията на заема) този принцип бе съществено стеснен. Първите признаци на световната криза вече се чувстваха и страната не можеше да си позволи (не се реши) да върне в пълнен обем златния стандарт, което би застрашило допълнително вече топящите се резерви на БНБ. “Чудото” на стабилизацията бе просъществувало година.

С развитието на Депресията световната парична система окончателно се прости с илюзиите за възкръсване на златния стандарт. Верижните девалвации на световните валути, серията от мораториуми по външния дълг и разпространението на клиринга подготвиха почвата за нова система, която след войната прие формите на Бретън-Уудския златно-доларов стандарт.

Като периферна страна, България се адаптира според възможностите си към тази преходна система. Златното съдържание на лева не бе намалено през Депресията, но това се оказа поредна показна стъпка. Обективната необходимост от девалвация си пробиваше път в скрита форма през сложните коефициенти на клиринга, през множествените цени и курсове и през системата на компенсационните сделки. Без тези неяви компромиси икономиката не би могла да излезе от Депресията.

Междувоезната парична система позволяваше във всеки даден момент нов пристъп на инфлация. Той дойде с началото на Втората световна война и особено с нейното приключване, когато отново бе пусната книжно-паричната емисия.

Впоследствие, след 1944г., с пълното централизиране на

икономиката, с превръщането на БНБ в монобанка и с осъществяването на серия от парични реформи, монетарната система бе тотално преустроена. Парите загубиха традиционния си смисъл и рაციонирането се прехвърли към други атрибути на икономическия живот.

Успоредно с всички тези конвулсии на паричната система (като неотменна част от тях) се променяше и валутния режим. Ако в чист вид златният стандарт е система, която в известен смисъл е родена именно за да осигури свободно движение на капитали, то всички останали парични системи въвеждат, под една или друга форма, ограничения пред него.

Така, през това столетие България в нито един момент след 1912г. не е живяла в условията на щогоде свободен валутен режим. Ограниченията, налагани през Първата световна война бяха последвани от драконовски мерки за ограничаване движението на капитали след края ѝ. Стабилизационната на лева след 1923г. беше постигната до голяма степен благодарение въведения пълен девизен монопол на БНБ върху търговията с чужди платежни средства. Разхлабване на валутния режим настъпи едва през 1929г., но то беше частично и твърде краткотрайно. Със стопяването на резервите на БНБ и след девалвацията на английската лира през септември 1931г., България окончателно изостави златно-девизния еталон и от октомври въведе най-рестриктивния валутен режим, който страната е познавала. Наложено бе и контингентиране на вноса, като за всеки вносител той бе "замразен" до 50% от внесените количества през 1931г. Буквално за всеки девизен разход навън (на физически лица и на предприятия) се изискваше разрешение от БНБ. Централната банка се превърна във ведомство за разрешения на износ на девизи, като в архивите ѝ се натрупаха планини от документи, с които се даваха (или отхвърляха) искания за покупка на валута.

Всеки забранителен валутен режим води със себе си появата на паралелни курсове, а регулирания търговски режим - явното му и неявно заобикаляне. Отначало спонтанно, а след 1931г. и легално валутно-девизния пазар беше сегментиран на няколко курса, въведени за да се намери известен изход за износителите, затиснати от изкуствения официален курс на лева. Контингентирането от своя страна, бе съпътствано от хаос, безсистемни разрешения и изключения, приемане на безброй и противоречащи си наредби.

Така, страната се подготвяше за валутния и търговския режим,

наложени десетилетие по-късно. Социализмът само доведе до пароксизъм системата от годините на Депресията, като издигна пред националната икономика протекционистка и антиекспортна бариера на валутните курсове с неимоверна сложност и “съвършенство”. И в двата случая резултата беше тотално изкривяване на относителните цени, подавяне на експортните стимули, моделиране структура на икономиката, при която всяко експортно усилие води до по-голяма макроикономическа дебалансираност, отваряне вратите на безконтролен внос и пълно замъгляване на действителната картина за обмена с външния свят.

В паричната система - както и в други области - към началото на 90-те години България имаше да решава “вековен”, а не само наследен от един режим проблем. Изграждането обвивката на модерна двузвенна банкова структура промени - на хартия - паричната система в страната. Плаващият валутен курс и конвертируемостта по текущите операции обаче, изправи икономиката пред ситуация, за която отсъства дори и генетична памет.

Шокът се оказа прекалено силен, а обществото неподготвено за промяната. Финансовата криза от 1996 - 1997г. представляваше криза **и** на паричната система. Социалната тъкан от първите години на прехода беше непригодна за една цивилизована парична система, която допуска дискретно (т.е. по преценка за **икономическа** целесъобразност) финансиране на правителството и на банковата система от централната банка. Ако това са рутинни дейности в голяма част от развитите държави, то в България с тези инструменти беше злоупотребено по начин, който доведе до финансов крах. Затова и изходът (присъдата) бе потърсен във въвеждането на **нова** парична система, каквато е Паричния съвет. Далече не навсякъде се постъпва по този начин при сходни ситуации. Но в България бе приложено решение, което се налага при най-драстичните случаи на неспособност една икономика да бъде реформирана и стабилизирана и което се свежда до простото изземване на паричния суверенитет от централната банка.

Във вековна перспектива има нещо красиво в причудливите игри и символики на историята, в това, че Паричният съвет представлява връщане към някои от принципите на златния стандарт от началото на века. Фиксираният курс, привързването към външна резервната валута, неограничената обратимост на местната валута и отварянето на икономиката са атрибути именно на онези “щастливи” години.

Нещо повече, Паричният съвет е институция надхвърляща локалния експеримент, валиден за една периферна страна. Той носи и редица от водещите начала в развитието на съвременната световна парична система, особено изразени в раждането на Еврото. Окончателното и необратимо фиксиране на курсовете между страните от Евро-зоната, промените във функциите на националните централни банки и на Европейската централна банка отново връщат към принципи на златния стандарт и към характерните за него екстремни ограничения във воденето на “национална” парична политика. В края на XX век - при съвършено различни условия - бе намерена схема за упражняване на мощен и ефективен натиск за дисциплиниране и конвергиране на макроикономическата (фискалната) политика между различни страни, каквато световната икономика не помни от времето на златния стандарт.

### **3.4. ДЪЛГОВИТЕ ВЪЛНИ**

Историята на една икономика е историята на дълговите ѝ вълни. Циклите на натрупване и погасяване (ликвидиране) на дълг маркират общите ритми на икономическия живот. През “българския” XX век тези ритми са ясно очертани.

До 1912г. българската икономика “преработва” дълг, който - при други равни условия - е в състояние да погаси. Тя редовно трансформира вътрешните фискални дефицити във външен дълг. Едва нарушаването на външната конюнктура и загубата на контрол над държавния дълг предизвикват засечка в този механизъм и остра финансово-парична криза в страната.

Пробивът в схемата идва от начина на финансиране на участието във войната, който пряко обвързва паричната емисия на БНБ с постъпленията от германските аванси, предназначени специално за военни доставки. Опряна на тези аванси, БНБ отпуска преки заеми в левове на правителството. Централната банка приема тези кредити за златно покритие и така създава основа за огромно разширение на паричното обръщение чрез банкнотна емисия. В тази схема може да се намери далечно сходство с механизма на Паричния съвет до момента, при който външното финансиране е в злато или в твърда валута. Но през войната тя е носела огромни рискове. Самото отпускане и използване на авансите е било съпроводено от многобройни условия, което ги е равело всичко друго



освен пълноценен заместител на златното покритие. При това конвертируемостта на тези авоари на трети пазари е била напълно ограничена.

Всички тези рискове се реализират в най-черния вариант и се превръщат в основата на следвоенната инфлация. След войната победителите блокират българските авоари в Германия, а и БНБ не прави необходимото за да ги освободи през краткия период, през който това е било възможно. Останалото се стопява заедно с “изчезването” на марката по време на германската хиперинфлация през 1923г. като причинява значителни загуби на българската емисионна банка . Става окончателно ясно, че базата на емисията през войната е била фалшива и че германските аванси единствено са подхранвали книжно-паричната инфлация.

С договора от Ньои на България е наложен колосален репарационен дълг от 2.250 млрд.зл.фр. Фактически платената сума след многократните ревизии на условията за изплащането му обаче, е едва 60.4 млн. зл.фр. Това представлява едва приблизително двугодишната лихва по намаления репарационен дълг със споразумението от 1923г. **[Н.Стоянов, ДИА ф.1067, оп.1, а.е.478]** Но въпреки съществената разлика между първоначално обявените и фактически изплатените по-късно репарации, ефекта на записаните в Ньойския договор суми може да бъде определен като “виртуален дълг” - до момента на някакво окончателно споразумение, дори и да не се изплаща, той оказва въздействие върху цялостната макроикономическа ситуация. Това става чрез очакванията, които дисконтират значителен бъдещ дълг и дестабилизиране курса на лева. Именно поради това, стабилизацията на лева идва едва през 1923г., след споразумението от март 1923г., което изяснява графика и размера на бъдещите репарационни плащания.

До средата на 20-те години България е откъсната от капиталовите пазари, а въпроса с предвоенните дългове не е окончателно решен. Те са обслужвани, но не изцяло, като на практика страната е в състояние на частичен мораториум по тези задължения. С цената на отстъпки от двете страни, споразумението от 1926г. легализира тази ситуация и открива пътя за сключването на стабилизационните заеми. Така, в края на десетилетието дълговата тежест действително нараства, като към новите държавни дългове се прибавят и значителни краткосрочни търговски задължения,

натрупани през кратката кредитна еуфория от края на 20-те години.

Повратна точка е Депресията, която - в глобален мащаб - привежда размера на дълговете към новия мащаб на цените на активите. Доколкото при дефлация дълговата тежест нараства неколkokратно, "ликвидирането" на дълг е неизбежно. Това става чрез серия от споразумения между България и кредиторите от 1932 - 1935г., които признават фактическото положение и приемат обслужването на дълга да става в редуцирани мащаби.

На 15 април 1932г. България (след редица други страни) обявява частичен мораториум. Паралела с мораториума от март 1990г. обаче, е само привиден. През 30-те години правителството нито за момент не беше прекъсвало контактите си с кредиторите и самият акт по никакъв начин не представляваше изненада. От друга страна, кредиторите не приеха схема за редукция на дълга, подобна на "плана Брейди" от 80-те години и до края държаха на формалното запазване първоначалния номинал на дълга.

След мораториума и поредицата от преговори с кредиторите, обслужването на външния дълг бе крайно редуцирано. Към 1934г. плащанията на лихвите по стабилизационните заеми от 1926 и 1928г. бяха намалени от 7-7.5% на 2.275 и 2.437%. За предвоенните заеми фактически платените лихви достигнаха 0.58 - 0.91%. **[Н.Стоянов, Настъпилата промяна от 1 ноември 1934г. в службата на външните ни държавни заеми, СпБИД 1935/1, с.41]** След края на Депресията, към 1937г. фактическата лихва по стабилизационните заеми беше сведена до 1.3 - 1.4% от златната стойност на капитала им. **[Н.Стоянов, Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари 1937г., СпБИД 1937/2, с.1091]** Това позволи на икономиката да започне нова фаза на оживление при напълно променен външен контекст, в който системата на клиринга създаваше нови уловки и ниши, където да се трупат дълг и вземания. Този път обаче, България се оказа и кредитор. След края на Втората световна война проблемите за страната възникваха не само от новите репарации, които увеличават външния дълг, но и от несъбираемите вземания на България към Германия, натрупани по неуравновесения клиринг. Парижкият мирен договор от 1947г. лиши страната от възможността те да бъдат събрани. **[Вж. Н.Стоянов, Бележки по Парижкия мирен договор, ДИА, ф.1067, оп.1, а.е.478]**

През комунистическите години страната преживява няколко дългови

кризи. В пълна информационна мъгла е потънала острата криза от 1958 - 1959г., за която може да се съди само по косвени данни. С началото на залеза на режима, в края на 60-те години, българската икономика започна да изпитва комбинираното влияние на собствения си склерозиращ модел на развитие и на все по-силната зависимост от събитията в световната икономика. Начинът по който функционираше СИВ позволи шокът от средата на 70-те години да бъде дефазирован и в България да се почувства едва към края на десетилетието. Нещо повече, страната успя да си позволи през 1979 - 1983г. да редуцира дълга си до незначителни размери. Тази втора (след 30-те години) "ликвидация" на дълг стана възможна благодарение на чисто политическия жест от страна на късния брежневизъм, разрешил на България да реекспортира съветски петролни продукти, с което да посреща задълженията си.

Последната вълна на нарастване на дълга се надигна след 1985г. С нея се целеше да се омекоти (с цената на външен дълг) неизбежния шок върху потреблението и доходите от неблагоприятните промени във външната позиция на страната. Тази вълна беше до голяма степен шизофренна, доколкото инвестиционния напън идваше в момент, когато всичко налагаше да се провежда стриктна анти-инфлационна и консервативна фискална политика.

Тази дългова вълна стана възможна благодарение на редовното рефинансиране от големите световни банки, които търсеха стабилни пласменти след латиноамериканската дългова криза от 1982г. Свикнали с превратна и надценена представа за стабилността на комунистическите режими, на западните банки бяха необходими убедителни доказателства за разклащане на системата за да променят позицията си. Това се случи през 1988 - 1989г. След отказа и на СССР от началото на 1990г. да поеме (като в доброто старо време) български задължения, спирането на плащанията по външния дълг ставаше неизбежно.

Погледнато във вековна перспектива се оказва, че България е била нередовен длъжник в течение на десетилетия. През 1914 - 1949г., както и през 1990 - 1994г. страната има неуредени проблеми с основните си длъжници. Към това се прибавят по-дребни колизии и въпроси, които са възниквали инцидентно или са "влачени", както преди Първата световна война, така и след споразумението от 1994г.

България далече не е единствения подобен случай. Но този факт

следва да се има предвид, доколкото “паметта” на световните финансови пазари е забележително дълга. Примерът с руските дългове от 1917г. е класически. Независимо от отдалечеността на събитието, борбата на кредиторите за спасяване поне на част от загубеното при обявеното от болшевиките ликвидиране на “несправедливите” дългове продължи няколко поколения. За да се стигне все-пак до частично решение в края на века!

Макар и разпръснати в течение на цяло столетие, няколко мораториума по външните плащания не се забравят нито прощават. Репутацията на един длъжник се гради с години и то върху всички негови прецеденти. Чудеса на “надскачане” статута определен от пазарите - които “преработват” не само текущото поведение, но и цялата дългова история - не се случват. Само продължително поведение на перфектен платец може трайно да повиши кредитоспособността на една държава.

Въпреки възловото значение на проблема с мораториумите, най-повтаряните въпроси в историята на българските дългове са два: къде са милионите? спомогнал ли е с нещо дълга за растежа?

Мълви, слухове, инсинуации съпътстват сключването и уреждането на дълговете от началото на века насам. Тази атмосфера се превърна в банален фон на дълговата сага. На края на XX в. с положителност може да се твърди, че където има големи външни дългове има и корупция - за България през по-далечни години това вече може да бъде и архивно доказано.

Що се отнася до растежа, пряка връзка може да се установи единствено за първите заеми от началото на века и вероятно за част от заемите през социалистическите години. Останалите дългове - включително тези от текущото десетилетие - са буквално stand-by, т.е. те са идвали да “поддържат икономиката изправена”, да разчистват натрупаните авгиеви конюшни на вътрешните дългове, да “санират” банковата система (вкл.БНБ) и да гасят пожарите с платежния баланс. Много от тези критични ситуации са израз на паническо търсене на средства за популистки политики, на простото запълване на дупки в потреблението, на неравновесията, произтичащи от разточителството на държавата.

България е била свръхзадлъжняла страна по-рядко, отколкото обикновено се приема. При това истинският проблем са били не толкова инцидентните пикове на задлъжнялост, предизвикани от неконтролируеми промени във външните условия като световни кризи или репарации. В

такива моменти световните пазари и водещите държави са намирали глобални решения, които под една или друга форма са се прилагали и за България.

Истинският фундаментален проблем с външния дълг е вътрешен. Той е в слабата поглъщателна способност и незрялостта на социума, в хроничната невъзможност на българската икономика и общество да преработят продуктивно нов дълг, който да ги изведе на стабилна траектория на растеж. При всеки пореден неуспех в това отношение, дълга се превръща от решение в проблем.

## 4. РАЗЛИЧНА ЛИ Е БЪЛГАРИЯ?

### 4.1. България и Европа

В една от най-обсебващите теми на прехода се превърна проблематиката на приобщаването на България към Европа. Това е днешната формулировка на “вечния” проблем с културната идентичност на нацията. Проблем, присъщ на всяка кръстопътна страна, изпитвала противоречиви и често отричащи се влияния.

В публичния дебат от последните години често беше изказвано твърдението, че България **винаги** е принадлежала към Европа. В същото време, това вопиющо неверно твърдение се опровергаваше от всяко събитие през последните години. Ако то беше истина, страната нямаше да подхожда с очевидния комплекс за малоценност към подстъпите на Европа. Тя нямаше да бъде неизменно класирана във “второстепенни” ешелони при приобщаването си към европейските институции. На България нямаше да бъде налаган огромен и строго формализиран “конспект” за условията, които трябва да бъдат изпълнени за това приобщаване. При това, важен е не толкова обема на изискванията, колкото дълбочината на пластове, които те преобръщат.

България в нито един момент през XXв. не е била пълноценна част от “Европа”, поне в смисъла, който се влага в това понятие днес. Далечните корени на цивилизационните различия се отнасят към разделянето на Римската империя, Византийското влияние, религиозната схизма, османското владичество. Във всички тези континентали и глобални събития България е попадала “от другата страна”, не там където се е формирало днешното понятие за европейска културна идентичност. Такива

хилядолетни цикли не могат да останат без следи и претенциите за “европеизъм” дори не само на България, а и на целия регион, са напълно безпочвени. На тези земи липсват няколко културни слоя развитие в посоката, в която те са протичали на Запад.

Неслучайно въпроса за противопоставянето между Изтока и Запада пронизва цялата българска следосвобожденска култура. В интелектуалния дебат европеизацията е ту недостижим копнеж, ту обреченост и съдба, “повеля на здравия разум”, която обаче ще бъде трудно (ако изобщо) осъществима. **[К.Гълъбов, Психология на българина, Българска мисъл 1934/1; Защо сме такива, с.222]** Силна традиция има и в демонизирането на Запада. Авторитетни интелектуални среди гледат на западното влияние като на прокоба **[Н.Шейтанов, Преображение на България, Златорог 1925/4; Защо сме такива, с.267]**, или в най-добрия случай - като на модел, чието подражание не може да донесе нищо положително. **[Я.Янев, Изток и ли Запад, Златорог 1933/4; Защо сме такива, с.340]**

Ако цивилизационния аспект на проблема е добре известен и описан, то стопанската му страна е по-често интуитивно почувствана. Безусловно е обаче, че въпроса за европейската или неевропейска икономическа идентичност стои за България както в началото, така и в края на столетието.

“Европа” е отдавна метафорична категория в българското обществено съзнание, която обозначава едновременно националните ни комплекси на не-модерност и изостаналост и аморфно дефинираните обобщени стремежи на нацията. В това болезнено съотнасяне има едновременно и страхопочитание и недосегаемост и смесица от агресивно самоутвърждаваща се враждебност с уважението и страха от по-силния.

XX век започва и завършва с мъчителното икономическо противопоставяне на България и Европа. Това става по два много различни начина, но корените на проблема остават идентични, защото се касае за **културен проблем. [Вж. Ст.Бочев, Капитализмът в България, С.1998. Разглеждам подробно този проблем в уводната студия към текстовете на Ст.Бочев.]**

В началото на века Европа е противостояща сила, наводнила българския пазар със стоки, за които потребителят отдавна (без дори да е знаел) копнее, а производителят проклина. При това много бързо по-прозорливите умове разбират, че европейската култура и европейските

стоки са свързани. Именно тази раздвоеност при възприемане на “европейското” (в качеството му на “модерно”) раздвоява националното съзнание. “Европа” е от една страна враг, който разорява. В същото време тя е еталон на прогреса и трудно достижима културна цел на елитите.

Запълването на тази пропаст е може би основният “екзистенциален” проблем на българското икономическо развитие. Във всеки случай, тя създава един постоянен еталон за самооценка и самосравнение с външния свят. “Как ни гледа Европа” и “доколко сме възприели нейните ценности” се превръща във възлов въпрос на столетието.

Нагласите от началото на века са уловени много точно от уязвено-честолюбивото отношение на такъв интелигентен наблюдател като А.Ляпчев. “Докато политическата карта на разчленената Турска Държава, пише Ляпчев, отбелязва нови единици, икономическият облик на всички тези страни представлява една просторна картина, на която Европейците четат Ориент”. Ориентът е колония. Той “не е способен на друго освен да прави износ на своите природни богатства и да се приучава на чужди фабрични изделия, без той да може сам да си ги набави”. **[А. Ляпчев, Каменните възглища като предмет на износ, СпБИД, 1900/1, с.128].**

Седем години по-късно, в един от класическите “манифести” за философията на българска икономическа история, Кирил Попов отива по-далече като не разсъждава дали европейската култура **трябва** да прониква в страната, а задава съществения въпрос **доколко** дълбоко е това проникване.**[К.Попов, Поглед върху икономическото развитие на България, СпБИД 1907/4-5]** “Историческият прогрес в България през 30-те - създаване на атмосфера у нас за западно-европейска култура и в единични и изолирани сонди, опити, факти от такава култура. България се разтвори в западно Европейското културно влияние и европейския културен вятър лъхна нашия живот и поразбута где по-плитко, где по-дълбоко повърхността му. Но да се мисли, че този вятър е бил буря, която е разклатила, разрушила и изкоренила от основите старите фирми и отношения - е повече от илюзия.” **[с.211]** “Европейската индустриална атмосфера лъхна и подрови нашата домашна ивдустрия, ала тя нито я разруши с някоя особена бързина и сила, нито пък създаде до нея нещо ново, модерно. Еснафска доосвободителна България закрея бавно и заизчезва, обаче тя още се крепи и държи позиции с някои не особено големи видоизменения...Еснафското здание се поразклати, полегна,

поразруши се тук-там; ала то съществува на своето място, даже с позамазани и подакърпени кюшета и части и не е позволило още да се съгради до него и го затули някое ново грамадно модерно здание...[с.213] Страна на повсеместна дребна земеделска собственост преди 30г., България и днес си е останала същата, без да е изменила общата си физиономия.”[с.218]

Есето на К.Попов е образец на сравнителна социална динамика между балканските страни.[с.228-231]. Тезата е, че тези държавици са периферия на Европа и тя има към тях колониална политика, пречеща им да станат конкуренти. При тази прилика обаче, икономическата политика в останалите старни е по-целенасочена и смислена. Нещо повече, “Темпът на икономическото ни развитие, сравнен с темпа на развитието на силно прогресиращите страни е миниатюрен, постигнатото ни през 30г. сравнено с постигнатото от тези старни е повече от малко.” [с.228] “Истината е, че... напротив, при своите условия нашата страна е и могла и трябвало да се развива и по-бързо” [с.211]

В оценката на външните и вътрешните движещи сили на модернизацията превесът е безусловно на вътрешните. “Икономическото развитие на България е станало под стихийното въздействие на западно европейската култура, възприемана непосредствено от населението по частна инициатива, станало е за сметка и на средствата на самата маса. Държавата не му е дала онова организирано съдействие, което тя е повикана да му даде, и което другаде дава” [.239]

Тук отново и в неочакван ракурс, се появява проблема за “качеството” на проникване на западната култура. “Докато в Румъния икономическия и културен прогрес изпъква по-силно но е по-концентриран в изолирани класи и слоеве, в България той е по-слаб, но по-масов.” [с.233] Тези два модела имат далечни последици. Румънският води до образуването на олигархична прослойка и до появата на “конвертируема” на Запад буржоазия. Едрият капитал в тази страна е действителна икономическа сила, която тежи в европейски мащаб. В България буржоазията никога не достига тези стандарти, като и най-изтъкнатите ѝ представители не се отърсват от провинциалните си комплекси.

Масовото, но и повърхностно, проникване на западната култура е ключовият проблем. И дори две десетилетия по-късно Ст.Бочев да има известни основания да твърди, че българската икономика “с ускорен темп” е



преминала фази, които други са преминали по-бавно, или че европейското производство е помело основите на предходния стопански строй, то и в неговите оценки ударението пада върху **повърхностното** проникване на тези ценности, органичното им неприемане, “несимпатичността” на капитализма за българина. На Ст.Бочев принадлежи непреходната формула, че “нам се иска... да получим благата... на капиталистическия строй, но без капитализма”. [Вж. Ст.Бочев, **Капитализмът в България. С. 1998, с.253**]

Така, в началото на века България е една повърхностно модернизираща се страна. В края на века, проблемът е съвършено същия, макар контекста да е коренно променен.

Днес отвън отново ни противостои “Европа”. Но дори нахлуването на нейните стоки и капитали да изглежда значително по-приемливо за българина отколкото в началото на века, усещането за бариера е не по-слабо отколкото преди сто години. Цялата механика на приобщаването към това културно пространство днес придобива скучна и педантична форма. То е сведено до бюрократизиран механизъм на присъединяване към една **организация**, разписан и облечен в планини от напълно формализирани и сиви изисквания. Всичко това налага на културния проблем оловния отпечатък на процедурата. Няма го стихийното - но и живописно - противопоставяне от началото на века. Има сблъсък на две бюрокрации, който само прикрива истинския проблем и същевременно дава възможност на Европа да държи в ръце скоростта на процес, от който самата тя се страхува и не желае истински.

Промяната във формата не може да скрие, че днес нищо не ни поставя много по-горе отколкото в началото на века. Проблемът с повърхностното възприемане на ценностите остава, въпреки промените от последното десетилетие, а самооценката на българина, както и оценката на европейца за него не са прогресирали особено. Културната пропаст между Ориента на Ляпчев и Европа се запазва.

Въпреки мощната интегрираща сила на стопанските събития през този век, страната си остава на същото относително стъпало, както и преди 100 години.

Това може да се разбира в тесния смисъл, като степен на икономическо развитие. През цялото столетие България не се е изместила от последните места по доход на глава от населението в Европа. Това се

констатира както от чужди така и от български икономисти, като този факт често е използван от българска страна като “смекчаващ” аргумент в международни преговори. Според твърде приблизителните оценки на К.Попов за 1911г. годишният приход на лице в страната е 2.7 пъти под този на Англия и около 1.8 под съответния показател за Германия и Франция. **[К.Попов, Стопанска България. С. 1916, с.460]** Тези цифри изглеждат значително завишени. По-късните данни за 1926г. вече показват, че националният доход на лице в България е 13 пъти по-нисък отколкото в САЩ, 7.7 пъти под английския и 4 пъти под германския и френския. **[J.Koszul, Les efforts de restauration financiere de la Bulgarie. Paris. 1932, p. 60]** За приблизително същия период А.Чакалов дава малко по-различни оценки. Според тях разливът между дохода на човек в България и в развитите страни се движи между 3.1 и 9.5 пъти. **[А.Чакалов, Националният доход и разход на България 1924 -1945. С. 1946, с. 146]** А.Чакалов привежда и сравнения със съседни на България страни, които показват, че дори в региона страната изостава. През предкризисната 1928г. дохода на глава в България е 93% от този в Румъния, 59% от Югославия 81% от Гърция. Депресията води до изравняване на равнищата, като приблизително изравнява показателя за България и Югославия, а Румъния дори изостава от българското равнище. **[с.143-145]**

Но относителната позиция на България не се променя и качествено. Днес ние сме все още далече от “икономическа Европа” (Европейския съюз), но България остава отделена и от “санитарния пояс” на страните от Централна Европа. Сега с нежелание всички са принудени да признаят, че - въпреки сходството в непосредственото минало - Запада третира по различен начин Централна от Източна Европа, като геополитически и културно той е склонен да приеме първата, но не и втората. Подобни признания са правени и миналия век (неявно - с назначаването например на К.Иречек за министър) и през настоящия - с многократната “въздишка” през 1919, 1939 и 1989г., че страни като Чехия, Унгария или Полша превъзхождат с качество икономическото равнище на България.

#### **4.2. Уникалност и тривиалност на стопанска България**

И все-пак ситуацията в началото и в края на столетието не е напълно идентична. Ако в началото на XX век България е без никакво съмнение периферна, “варварска” страна, то през изтеклите сто години формата на

това варварство се промени. Социализмът реши редица модернизационни проблеми, но го направи по уродливия начин на една затворена схема, подчинена на изкривени относителни цени и авторитарен растеж.

В края на века България е чужда на Европа не толкова с патриархална архаичност, колкото с отсъствието в стопанската ѝ култура на базисни рефлексии, стандарти и институции на една пазарна икономика.

По какво се различава България? С какво е интересна? Кое учудва в нея при поглед отвън? Това са въпросите, които помагат да се очертае “особеното” на българския казус през изтичащия XX в.

В стопанския мир една страна може да остави забележими следи с периоди на забележителен растеж. Историята на века помни не едно “чудеса”, проблеснали в различни части на света. В тази позитивна хроника името на България би могло да се спомене само два пъти - със “златното десетилетие” от началото на столетието и с годините на ускорен растеж през апогея на социализма. И двата примера са нееднозначни, с дълбоко разминаване между приличните количествени параметри на растежа и повърхностните (дори негативни) промени в менталитета и институционалните устои на икономическия живот. Отделен въпрос е, че има редица съмнения доколко дори официално регистрираните темпове са забележителни в сравнение с тези на съседи или съпоставими държави. Нищо не дава основание тези две “български чудеса” да останат в световните стопански анализи.

Има държави, които свързват името си с дълбочината на стопански катастрофи и страдания. Но България няма да се нареди и между тях. Въпреки кратките и интензивни инфлационни епизоди през 1919 - 1922г. или през 1996 - 1997г. големите хиперинфлации на столетието, които ще се запомнят имат друг адрес - това са германската и австрийската през 1923 - 1924г., унгарската през 1946г., израелската през 1982г., боливийската през 1985г., югославската през 1993г...

България е от силно засегнатите страни през годините на Великата депресия. Но и тук мащаба на бедствието едва ли надхвърля съществено това на страни със сходна икономическа структура и ситуация.

В обществената памет често като връх на несправедливо страдание се посочва договора от Ньои. Оставям настрана неуловимото и нерационално понятие за справедливост в подобни конфликти. Но не мога да не отбележа, че между емблематичната “назидателна” сума, която

фигурира в договора (2.5 млрд.зл.фр.) и фактически платеното от България е налице огромна пропаст. Зад безкрайно усложнените перипетии около преговорите по външния дълг и репарациите винаги прозира невидимата ръка на стопанските реалности и на дисконтиращия пазар, която нагажда прекомерните претенции на кредитори и длъжници към обективно възможното. Но то не се дава наготово - "възможното" може де бъде постигнато единствено ако има кой да се бори интелигентно и с въображение за него.

\*

Една страна би могла да стане по-забележима ако се превърне в поле на интересен социален или икономически експеримент. В известен смисъл (за България, както и за повечето малки периферни страни) нишата на оригиналност не е в **генерирането** на модели, а именно в тяхното изпробване и в играта на прецедентите.

Първоначалното изграждане на българските икономически институции след Освобождението е ставало на празно място и - както често в такива случаи - чрез копиране на готови образци. България "се сродява" по много линии с Белгия, а първоначалното търсене почти на всички равнища е вървяло чрез пряко и хаотично "напипване" опита в една или друга Западна страна. Механичното копиране е типично за маргинални общества, които се конституират и правят опит да "влезат в модерността".

Но в редица моменти от изтичащото столетие България е бивала **избрана** за "експериментални" цели.

Стабилизационните планове на ОН от 20-те години са важен пример в това отношение. Те са прилагани в относително тесен кръг държави преди да се превърнат в макроикономически стандарт. България е сред тези страни, наред с Австрия, Естония, Гърция и Данциг... Тогава тестовата група е била много по-ограничена отколкото днес и в този смисъл - по-"елитна". От онези години е останало впечатляващото лично свидетелство на Ж.Рюеф, описал собствения си опит на международен експерт, който - последователно в Гърция, България и Португалия - уточнява детайлите на икономическата си идеология. (**J.Rueff, De l'aube au crepuscule. Autobiographie, Oeuvres completes, t.1. Paris, 1977, pp.63-64**) Идеология, която този знаменит френски икономист прилага три десетилетия по-късно в стабилизацията на френския франк. В неговите мемоари България изплува като полигон на амбициозен млад технократ, който "кове" нова

доктрина и житейски опит върху опита си в една малка държава.

България е вплитана неведнаж и в двойствени игри с прецедентите. Така, при решаването на репарационния въпрос през 20-те години, българският казус се превръща в неотделим от този на останалите победени държави. Няма и не може да има “българско” преди и в страни от “германското” решение. По начало, основните принципи за решението на репарационния въпрос трябваше да бъдат апробирани първо за големите победени страни. Но това беше правилото, което не изключваше възможността по отделни въпроси да се експериментира върху малките. Споразумението на България по репарационния въпрос от 23 март 1923г. съдържащо все още неприлагани принципи, които впоследствие бяха вpletени в решенията за други страни.

В “доминото” на прецедентите България бе въввлечена и при верижните мораториуми по външния дълг от началото на 30-те години. В световната дългова верига всеки казус е важен сам по себе си именно като възможен прецедент. Битката на кредиторите се води страна по страна защото става дума за принципа, че “когато се пристъпва легалността от значение е само първата крачка”. А ако такава крачка все пак е направена, тя не трябва да се допуска масово. В тези отношения е изключено да се изгражда позитивен образ на неизправен длъжник. Всеки бой е решаващ - на последния, който не е преминал Рубикон тази възможност не трябва да се предоставя, така както тя е била отказвана до последна възможност и на първия.

Серията от мораториуми започна от Южна Америка и продължи през други европейски страни (Унгария) преди да достигне България на 15 април 1932г. Но въпреки че тя бе от последните държави обявили неплатежоспособност - и борбата всъщност бе ариергардна, защото фронта вече беше пробит - предисторията на българския мораториум бе епична битка с кредиторите. Тяхната настървеност бе такава, като че ли България е първата страна, която обявява мораториум по външния си дълг.

По време на дълговата криза от 30-те години България се опитва по собствена инициатива да стане прецедент като плахо артикулира решение, което по редица точки се доближава до съвременния план “Брейди”. Но на конференцията в Стреза през септември 1932г. проекта на Н.Стоянов потъва без да бъде сериозно обсъден, за да докаже още веднаж, че една малка страна не е в състояние да играе ролята на лидер в решаването на

глобалните икономически проблеми.

Възможностите на България като “модел” нараснаха - колкото и парадоксално да е това - в малкия затворен свят на социалистическия лагер. В тази изкуствена сива общност националните особености все пак се запазваха, като в ограденото пространство те придобиваха илюзорния и незаслужен печат на оригиналността. В известен смисъл всяка страна беше отделен казус и в един или друг период върху нея фокусираха напрежения или надежди, свързани с промяна в цялата система. “Българският модел” в тези условия представляваше хибрид на безапелационно подчинение и дребнаво хитруване, което оставяше определен периметър за социални “иновации” в рамките на системата. Ако те придобиваха познатите ни уродливи форми, то проблемът беше по-скоро в идеологическото заслепление, в липсата на замах и въображение, в истинското скудоумие на националните “иноватори” през всички тези 45 години.

Днес международните финансови институции са по-трудно подвижни и доктринално по-консервативни отколкото през 20-те години. Периметъра на експериментите е много широк, а осмислянето на грешките и съответните идеологически промени стават по-бавно.

И въпреки това, последното десетилетие на 90-те години отново постави България в относително малка група “наблюдавани” страни.

Преходът в Източна Европа се превърна в едно от големите начинания на социално инженерство през XXв. Разслоението между привидно хомогенната начална група пост-социалистически икономики настъпи бързо. България веднага зае добре дефинираната второешелонна ниша и нищо не предвещаваше превръщането ѝ в особен казус. Само крайно неудачния преход предопредели особеностите на българския случай. Преживяната в една или друга форма от всички източноевропейски страни финансова криза тук бе почувствана драматично остро. Характерните навсякъде трудности с инфлацията в България дегенерираха в хиперинфлация. А институционалната незрялост доведе до срыв във всички основни икономически институции. Всичко това роди едно наистина екзотично решение каквото се оказа Паричния съвет.

В самия край на столетието България за първи път се превърна в действително интересен експериментален казус, следен под лупа от икономическата теория и международните финансови институции. Вероятно България никога не е бивала толкова подробно описвана

икономически отвън, както през последните години. Върху българския прецедент в момента, както никога досега, се апробира нова икономическа парадигма. Това се почувства отчетливо, когато финансовите кризи в Юго-Източна Азия и в Русия насочиха вниманието към приложимостта и устойчивостта на Парижните съвети. Сред стилизираните факти на тези кризи ще се намерят всички “микроикономически” причини на финансовата криза в България, свързани с кредитна инфлация, слаби надзорни регулации, вътрешни кредити, корупция, *insider trading*, симбиоза между бизнеса и държавата.

\*

След като България не може да свърже името си със забележителни **събития и факти** в стопанския XX век, особеното остава да се търси в културата и менталитета на стопанското поведение. Спецификата на нацията най-добре се долавя в погледа отвън и в стопанската самоидентификация на българина.

Подминавам образа на България през комунистическите години, който е плътно покрит от идеологически наслоения и зад който се размива представата за специфично националните черти. Истинското отношение към стопанска България е това отпреди 1944г. и след 1989г. През всички тези години, от гледна точка на Запада, то е било поглед от висотата на огромна културна пропаст, макар и да не се е покривало напълно с отношението на метрополиите към колонииите им.

България (вероятно като всяка страна) има своя “добър” и “лош” образ навън.

В **негативната** картина прозира отношението на “гражданина” сред “варварите”, на Кандид сред диваците. Със стопанските си нрави България без съмнение е извън Европа, тя е една вечно закъсняваща нация, макар че ѝ се признава, че в началото на века е направила заявка за ускорен преход към цивилизация.

Тази гледна точка се засилва след края на Първата световна война, когато отношението към икономиката е това на победителите пред капитулирала жертва. Позицията на окупатора (доловена например в протоколите от заседанията на Междусъюзническата комисия) е, че България никога няма да се оправи сама и някаква форма на попечителство е задължително. Безспорно тук присъства емоцията, свързана с войната, но дори тя да се отстрани дълбоката отчужденост

остава. Тя почива на убеденост, че България не е правова държава, че в страната не се респектират договорите, че всеки напредък, реформа или споразумение могат да бъдат изтръгвани единствено с принуда и че страната разбира само езика на силата.

В остриите конфликти с кредитори (или победители) образа на България е бивал нерядко демонизиран. По повод различни решения на икономическата ѝ политика България е представяна като двулична, неблагодарна, продажна и перфидна страна, готова да е дръзка, когато има временната подкрепа на силен покровител или когато други са направили първата стъпка, но нямаща смелостта да предприеме сама решаваща крачка. Този образ е близък до създавания от пропагандата на съседни балкански държави, но в случая той е обобщен върху съвсем конкретни спорни ситуации.

Усещането за “особеност” на българския стопански характер идва и от установеното от проницателни външни наблюдатели по-високо интелектуано (дори и административно) равнище на стопанската инфраструктура от икономическия и финансов потенциал на страната. Мотивът за “способностите” на националния човешки капитал и неспособността на социума да го оползотвори не е тема на 90-те години. През XX в. България редовно е свръхпроизвеждала образовани хора, които обаче са били по-подготвени за умозрителни, абстрактни дейности, отколкото за прагматично водене на политика или за компетентна професионална реализация. Обществото не е успявало нито да оцени реалните потребности от образовани индивиди (30-те години раждат уникалната категория на “безработните интелигенти”, които са държавно подпомагани!), нито да съчлени ефективно възможностите на образованите си членове.

Не е учудващо, че един от привидно “бюджетните” конфликти през 30-те години е именно по този повод. При обсъждането на неизбежните икономии по време на Депресията, сред най-спорните въпроси между българското правителство и ФК е оряждането на бюджета за образованието. Посягането отвън към нещо, което се е превърнало в национална идеологема се възприема от общественото мнение като обида. То така и не разбира позициите на англо-саксонския прагматизъм, според който инвестирането в непродуктивен човешки капитал не може да има никакво оправдание. И в същото време, именно българската интелигенция



постоянно се жалва от масовото генериране на полуинтелигенти и от отсъствието на истински духовен елит в страната.

Повтарящите се черти в **благосклонния** външен поглед към България са патернализма, високомерието и снисходителността към една бедна страна. В периоди на “послушание”, към България са отправяни немалко похвални слова. За кратко време (след 23 март 1923 и през 1924г.) страната е наричана *vaincu-modele*. Подчертавана е добросъвестността в посрещането на задълженията ѝ, обстоятелството че тя не е прекъсвала нито платежите си, нито контактите с кредиторите си. В периоди на добри отношения изплува стандартизирания положителен образ на България, включващ фундаментален оптимизъм поради благоприятни природно-човешки дадености, слабата индустриализация, представяна като актив, редица тривиални и пасторални човешки добродетели... Нерядко всичко това се защитава от същите тези хора (Буске, Шарло), които при други (конфликтни) ситуации са автори на най-черните портрети на страната.

В тази полярна външна представа за икономическия живот на България, стопанско-културното **самоидентифициране** се е разделяло на няколко, често изключващи се, позиции.

“Ура-патриотарското” шовинистично настроение се е проявявало в две посоки. Едната - “позитивната” - е превъзнасянето на българските “успехи”, които впрочем са действителен факт в много по-редки случаи, отколкото го е представляла пропагандата.

По-интересна е “негативната” патриотарска нагласа, наслаявала самовнушенията за “прокълнатост” на България. Поводите за това са немалко и около тях постепенно се изгражда цяла митология с мартирологичния образ на страната и с представа за нея като вечно губеща. Често се прокарва и мотива за световен заговор срещу България. В основата на повечето от тези образи лежат репарациите след националните катастрофи и в по-общ смисъл - дълговете на България. През цялото столетие, историята на преговорите по външния дълг е низ от конфронтации, в които кредиторите доказват потенциала за плащане, а българската делегация (кога оправдано, кога неоснователно) се стреми да покаже точно обратното. От многократно повтаряне пред външния свят и в страната, тази соморефлексия се превръща в устойчива нагласа, подхранваща българския нихилизъм.

Една от производните черти на това негативно настроение е

икономическата ксенофобия на българина, изливала се в протекционистка търговска политика и в дълбоко залегнала боязън към чуждите инвестиции.

Обратната страна на патриотарските екцесии е неизличимия комплекс за малоценност и провинциалност в чисто стопанските му измерения. Едва ли някой по-точно е изразил това чувство от Вл. Моллов през 1928г. Използвайки обезличаването като аргумент, той се провиква в Народното събрание: “Да бъдем скромни, меридианът на нашия авторитет, на всички нас, които разсъждаваме тук, в товма число разбира се и аз, се простира от Свиленград до Драгоман. Не ние с този меридиан на нашия авторитет ще предписваме на другите как ще се реши монетния въпрос в Европа и света”. **[Стенографски дневници на XXII об. Народно събрание, I редовна сесия, 75 заседание, 13 април 1928, с. 1426]**

За Моллов това е тактически риторичен похват в една борба, която иначе той води безкомпромисно и може би най-ефективно от гледна точка на българските интереси. Но в тази сентенция той е формулирал блестящо една от най-устойчивите нагласи на българина. Партията на конформистите, които добре знаят кой е силният на деня и как да не му се противопоставят винаги е била мощна не само в битов и вътрешнополитически план, но и в отношението към външния свят. Неслучайно метафората за “снишаването” се роди през 1988г., в края на един режим, който беше превърнал позицията на притаена безличност в държавна политика в течение на четири десетилетия.

В същия този дебат в Народното събрание комплекса за неевропейска идентичност бе блестящо посочен - по друг начин - и от Ат. Буров. За него Стабилизационния заем окончателно възстановява правовия ред, външния престиж на страната и укрепва българската икономика след режима на Стамболийски. Земеделското управление е аберация близка до комунистическата, която напълно е отхвърлила България извън Европа. Затова със заема страната влиза “в голямото семейство на европейските народи... Говоря за морално (не формално) влизане, за едно общение, което да ни направи сродни и главно да създаде у европейския свят чувството, че тоя изчъчен народ е решен да върви... с менталитета на Европа... с изпитаните средства на културното човечество... да мисли като тях, да чувства като тях, да разбира като тях, да действа в кръга на силите си като тях, да бъде гледан от тях не като някаква чуждица в тялото на Европа, някак случайно влязла, която винаги ще поражда гангрени, ще

поражда конвулсии, която трябва да бъде отблизо наблюдавана, контролирана, а често пъти и вързвана... А да бъде гледан като един изстрадал народ, който след тази Голгота... е дошъл единодушно до убеждението, че пътища освен европейската цивилизация и европейската демокрация няма, че лудите идеи на болшевизма, червен и зелен... на борба против установените форми, системи и разбирания от всички културни народи са изчезнали”. **[Стенографски дневници на XXII об. Народно събрание, I редовна сесия, 75 заседание, 13 април 1928, с. 1429]**

Тук има много патетика, но при всички случаи тази тирада е нещо повече от упражнение по политическо красноречие. Тя е вопъл на човек, който разбира истинската отдалеченост на България от Европа. Въпреки че пряко визира земеделската власт, на Буров е ясно, че режима на Стамболийски не е границата на “варварството”, а че то (може би в други форми) се простира много по-назад във времето. Това което все още остава трагично скрито е какъв огромен отрязък от столетието предстои да бъде запълнен от икономическо и политическо варварство.

Една много и често унижавана нация не може да има нито самочувствието, нито замаха за полет в икономическите си отношения със света. Твърдението, че “тук не е Западна Европа” се е превърнало в стандартно и универсално обяснение за всички несполуки, без нужда от доказателства. Още по-смазващо е, че от икономическата си история малка страна като България може да извлече единствено поуката, че тя практически никога не е в състояние да се откупи “завинаги” с добро поведение по един или друг повод. От малкия всеки взима максимума.

Подобни страни - за България това е особено ясно - са търсели друг тип “компенсаторен” рефлекс в стопанските отношения със света. Опитите за блъфиране са една възможност, но тя не може да се прилага нито дълго, нито често срещу по-силни партньори. А удачното ѝ използване изисква умение, такт и безпогрешно познаване на световните реалности и конфликти, каквито българските “актьори” рядко притежават. Хората които са умеели да използват световната конфигурация на силите и конфликтите между тях в полза на България винаги са били единици и рядко са се появявали в точния момент. Въображението на българските управници рядко е отивало по-далече от организирането на съшити с бели конци дирижирани кампании (например срещу репарациите), които са имали за

поседица ново настървение срещу България.

Компенсаторни механизми се развиват и чрез перченето, “бабаитлъка”, “батакчийската” философия, опитите чужденците да се уязвят на дребно, кухата грандомания. То се проявява особено често през 20-те години с опере(т)ните искания за прекратяване на плащанията по репарациите и по външните дългове. Тези искания намират широк и евтин популистски отзвук, а започват ли да се проповядват и от политици, отговорните публични фигури, които им се противопоставят са малко.

Типичната “лява” и “национална” позиция е във въпросите на Н.Сакаров - “Само ние ли ще плащаме? Другите победени страни действат, а ние?... Ние мълчим, бездействаме и плащаме. Защо не надигнем глас и да заявим, че не можем да плащаме? Това може да е неудобно на някое правителство, но ние не трябва да бездействаме”. **[СпБИД, 1928/9, Дружествена среща, с.565]** “Ние”, това са групата интелектуалци, събрали се на редовната “дружествена среща” в БИД. Те неведнаж са поставяли по този начин въпроса, като в определени моменти (като например при изказване на К.Попов през 1923г.) се е стигало до дипломатически скандали.

На тази изглеждаща съвсем проста позиция единственият отговор идва от Ст.Бочев. Привеждам го изцяло, т.като в него се вписва една достойна и отговорна, рядко срещана у нас, позиция за ролята на “икономическата интелигенция” в публичния дебат. “Г-н Сакаров иска да повдигне репарационния въпрос и да заявим, че не можем вече да плащме. Но този въпрос не принадлежи на отделни лица, нито на отделни групи, съсловия и партии... Този въпрос е общонароден, но той е и политически и то от най-голям размер и най-паляща форма. Повдигането на въпроса за отлагане или анулиране на репарациите не може да се прави по всяко време и от когото и да било, а още по-малко като средство на опозиционна борба. Тъкмо така ние бихме влошили положението си. Потребна е сигурна предварителна дипломатическа подготовка, коаято само едно правителство може да стори. Бих желал, когато правителството, което и да би било то, смете че е време този въпрос да се постави на дневен ред, нашето дружество да поеме ръководенето и организирането на общественото мнение, всички ние да станем апостоли; да вземем този въпрос от ръцете на партии и съсловия и като носители на българската икономическа мисъл, да издигнем въпроса високо над партизанските страсти и да пледираме най-

благоприятното дза нас разрешаване; ще издадем 2-3 специални книжки на списанието за да дадем материал по въпроса за пресата и сказчиците и ще организираме тъй общественото мнение, че да се чуе като един общонароден глас. Но това... само като правителството, което единствено може да представлява страната, би пожелало да използва нашето сътрудничество.” [с.567]

И действително, когато събитията опрят до конкретни решения и излезат от евтината риторика, нещата стават по-сложни. Готовността да се обяви мораториум по външните плащания винаги е била разделителна линия за българските управници. През 1928г. Ляпчев, като премиер, уморено признава, че “ние не се наемаме - аз поне не се наемам - да се борим против репарациите и да казваме, че няма да плащаме... Тези които седят тук или ще седят на моето място, те да му мислят как ще излязат и ще кажат: ние в България не приемаме и не признаваме” **[Стенографски дневници на XXII об. Народно събрание, I редовна сесия, 72 заседание, 10 април 1928, с. 1335]** През 1932 и 1990г. се намират други министър-председатели да ги обявят.

Опити да се преодолее комплекса за малоценност в драматичното стопанско общуване със света са се правели и в друга насока. В България никога не е изчезвала илюзията, че Запада може да бъде “изхитрен”. Най-често резултатите от тази Андрешковска психика са бивали плачевни и не в полза на България. Десетки пъти дребната краткосрочна печалба е водела до много по-сериозни макроикономически загуби или до тотално подкопаване доверието към страната.

\*

След този кратък екскурс, въпросът за уникалността или баналната тривиалност на българския икономически казус остава. На пръв поглед почти никои от чертите и събитията, които набелязват възможна стопанска самобитност на България не се оказват достатъчно ярки за да открият страната на фона на столетието. Стопанската ни история през XX в. е история на страна “в клетка”, чиито стратегически решения на икономическата политика са се вземали или навън, или вътре, но при крайно ограничени степени на свобода. Като правило това са били “модернизационни” решения, взети срещу инерцията на българската стопанска култура. В България “хъсът” за промени е хронично слаб, а силата на статуквото - изключително силна. Произтичащата оттук липса на

креативност е вероятно една от националните черти.

Но въпреки това, макар и да не е достигал руската мания за месианство и избраност, стремежът да се търси уникалност винаги е бил жив и в България. У всеки, който прониква в “интимния” стопански живот на една страна (чрез архиви и други документи) се появява склонност към хипертрофиране на националните особености. **[Подобно увлечение мога да установя и при собственото ми запознаване със стопанското минало на България]** С оглеждане наоколо тази специфика не изчезва напълно, но започва да избледнява. А когато в съвсем далечни географски точки възникнат сходни събития (например финансовите кризи в България и в Юго-Източна Азия), изкушението да се търси общото и да се релативизират националните особености става още по-силно.

При по-внимателен прочит се оказва, че проблемът би могъл да се преформулира. Той не е толкова в наличието или отсъствието на уникални черти, колкото в степента на овладяване вродените и повсеместни стремежи за погазване правилата на пазарното общуване. Корупция например, има навсякъде, но в България тя е по-скоро слабо опитомена и по-хаотична, докато в развитите страни е почти институционализирана. Причините за финансовите и банкови кризи по света са поразяващо еднакви, но имунната система на едни икономики в това отношение е по-силна, отколкото на други. Държавната намеса е неотменна черта на всички модерни икономики, а етатизма не е уникално явление. Но през по-голямата част от столетието, в България той е бил практика и идеология, налагана без задръжки и мисъл за последиците. Неговата неистовост в българските условия го прави особен казус, нещо отличаващо се от средното. Достатъчно е да се прегледат архивите на чужди свидетели (дипломати, икономисти) за българската действителност, за да се усети, че става дума за нещо необичайно и надхвърлящо техните стандарти. А ако за стандарт се вземат оценките на англо-саксонски инспирираните ОН или МВФ, българският етатизъм придобива мащабите на истинска аберация. **[Особено показателни са докладите на Комисаря на ОН за България от 24 юни 1933, 30 декември 1933, 23 април 1934г.; Вж също H.Prost, La Bulgarie de 1912 d 1930. Paris. 1932 и др.]**

Но вероятно основното е, че в края на XXв. въпросът за уникалността в икономиката става все по-абстрактен и маловажен. Ако през 1944, а и дори до 1989г., “откъсване” от световния икономически мир е било

донякъде възможно, то с настоящата глобализация това вече е немислимо. Въпросът е не само и не толкова в мигновенното световно пренасяне на шоковете. Той е също в еднообразната икономическа идеология, която се разпространява по света. Езикът на икономическата политика се унифицира, а действителните възможности тя да се налага отвън на периферин държави се увеличават. Поривите на новаторство са приглушени, особено за малките страни.

И в този сив свят остатъците от колорит като че ли отново опират до народопсихологията, институционалната традиция или просто до историята.

## **5. СТОПАНСКИЯ ХХ ВЕК - ПРОПУСНАТОТО И ВЪЗМОЖНОТО**

Нека завършим с една въображаема историческа реконструкция. Примамливо е да се очертаят хипотетични траектории пред българската икономика, ако във възловите точки на своето развитие тя беше поела по друга посока. За такива точки през ХХ век бих приел единствено 1912, 1944 и 1989г.

“Продължаването” на възходящия тренд от “златното десетилетие” след 1912г. е първият хипотетичен вариант. Но всичко показва, че и при него българската икономика би “поддала” под натиска на собствената си инерция и логика от същото това десетилетие. Рано или късно щяха да се проявят проблемите, които тлееха през годините на висока конюнктура. България нямаше да може да издържи още дълго предходния темп на външно задлъжняване. В средносрочна перспектива дълговото бреме щеше да стане непоносимо за икономиката. Свободата, която външните заеми даваха на бюджетните дефицити щеше да изчезне, а заедно с нея да се върнат дълбоките финансови кризи, сходни с тази от началото на века.

Никакви особени надежди за трайно развитие не даваха и институционалните промени в страната. Въпреки, че през първото десетилетие започнаха промените във финансовата система, в т.ч. и проникването на чужд капитал, преобладаващият тренд беше друг - на укрепване и разнообразяване на обществено-държавните и корпоративни банки. В “нормални” условия този тренд не би бил пречупен, а само би се задълбочил. Що се отнася до присъствието на чуждия капитал, то неговите евентуални резултати могат да се “видят” в апогея му от края на 20-те

години - краткосрочен интерес и ангажменти, бърза “обратна” мобилност, неорганично вписване в българския стопански ландшафт.

Именно през първото десетилетие на века бяха заложени три от стълбовете на българския стопански манталитет, които неизбежно щяха да получат своето развитие - кооперативизъм, етатизъм, корупция.

Войните на пръв поглед изглеждат точка на пречупване в благотворната инерция на първото десетилетие. Всъщност те не се оказаха кръстопът, а по-скоро катализатор на наченатото.

Какво се случва през тези години? Поради войната държавният дълг нараства експоненциално, до степен да взриви паричната система и да унищожи - практически безвъзвратно - златния стандарт в България. За разлика от общоприетите клишета, стопанската конюнктура е висока и проблемите не идват толкова от “реалния” сектор, колкото от разстройството на финансовата система. Нещо повече, краят на войната е период на незапомнено учредителско грюндерство, което създава безчет пирамидални структури, под чиито покрив корупцията и източването на държавата процъфтяват. Държавната намеса достига апогея си със създаването на ДСГОП и с по-късното въвеждане на Централата на девизите. Кълновете на всички тези процеси бяха заложени през златното десетилетие.

При следващата очевидна повратна точка (1944г.) разминаването между видимостта и вътрешната логика на събитията е още по-изразително, защото са налице насилие, външна принуда, реална промяна в политическата система и във **формата** на стопанския живот. Но при повнимателен прочит и при този момент се оказва, че надделява здраво заложената посока във философията на българската стопанска история.

Българската икономика и общество са “комунални” *ex-ante*, още преди комунизма. Те са захранени с тази нагласа от самото раждане на нова България, като “комуналната” философия е инфектирала структури, институции, мислене и поведение. По този начин традицията е “подготвяла” страната за социализъм, дошъл до голяма степен на “готова” почва.

Социализмът хипертрофира държавното начало в макропроцесите и дребното хитруване (“малката правда”) в битовите пластове на икономиката. Социализмът доведе до крайност системата на една затворена икономика. Социализмът разви до край корпоративното начало, макар и под тоталитарна обвивка.



Но всичко това **вече беше налице** в конфигурацията на българската икономика преди 1944г. Финансовата система беше поголовно одържавена след 1934г., при залязващи позиции на частния сектор и крайно свито чуждо присъствие. Икономиката беше затворена за външния свят с въведения от 1931г. валутен режим и със системата на клиринга. Стопанският манталитет беше вече проникнат от духа на комуналност през мрежата на кооперативите, където “малката правда” се беше превърнала в норма на поведение. Войната беше рაციонираля икономиката до степен близка до плановата, а самата “плановистка” идеология вече беше официализирана.

В известен смисъл социализмът нямаше какви нови идеи да предложи на българския стопански живот. Той можеше единствено да доведе до възможния предел вече набелязани и заварени идеи като ги облече във формата, предоставена наготово и насилствено от чуждите господари на държавата. Социалистическият цикъл от 1944 - 1989г. изчерпа до дъно потенциала на една от възможните линии на развитие на XX век, като показва нейните вътрешни бариери, иманентна склероза и неспособност за самообновление. Същевременно, със всяка година той ни отдалечаваше от световните стопански ценности и ни подготвяше за един по-драматичен сблъсък с реалностите от края на XX в.

Стигаме до 1989г. - третият привиден кръстопът на българското икономическо развитие. На повърхността изглеждаше, че за първи път от 1928г. насам, страната като че ли се ориентира към един ясно дефиниран, консенсуален и отворен “идеал за икономическа модерност”. Седемте загубени години на прехода показаха, че нито общественото съзнание, нито социума са готови да го приемат органично. Трябваше да се мине през няколко провалени опита за стабилизация и през хиперинфлация за да започне мъчителното, бавно и все още неорганично движение в посока на господстващия днес световен модел. Той беше поднасян на България така както се поднася знание на една незряла и прохождаща личност. Нужни бяха сухата схематичност на програмите на МВФ, дидактиката на “матриците” с наложителните структурни реформи, суровата макроикономическа принуда, за да започне приобщаването към базисните ценности на новата парадигма. Латентното саботиране и съпротивата на обществото отново показаха доколко определящи за фактическото развитие на икономическите процеси се оказват дълбоките води на

идеологическите и поведенчески стереотипи, в каква степен става дума за сблъсък на два културни пласта и как възприемането на предлагания отвън модел - както К.Попов бе забелязъл още в началото на века - остава повърхностно.

\*

След като при нито един от кръстопътищата на столетието не се е оказвал възможен истински избор, а стопанското ни развитие е вървяло в посоката, предначертана от самата логика на българското общество, остава да се търсят тези няколко прости движещи сили, определяли българския стопански континуум. Те не са много и могат да се сведат до “малкостта” на държавата и пазара, до геополитическото положение на страната и до корените на стопанския ѝ менталитет и традиция.

Страна с историята, човешкия капитал, мащаба и разположението на България трудно може да си позволи замах в най-сложното социално творчество, каквото е икономическото. Всеизвестните примери за обратното - като се започне от Швейцария и се стигне до Сингапур или Хонг-Конг - само потвърждават правилото. От една страна тези експерименти са също плод на геополитически процеси - те обслужват нуждите на глобалната икономика. От друга, почвата за “експерименти” в тези малки територии е била дълго подготвяна. Швейцария не би могла да стане световен банкер без калвинизма и реформаторството. Азиатските територии не биха могли да изпълняват особените си функции без чисто азиатските качества на работната си сила.

За останалите “малки” страни, разпръснати по света не остава нещо повече от “средно достижимото” за техния регион. Предопределящо се оказва в чия орбита на влияние се намират.

През цялото столетие България попада в орбитата на губещи метрополии. Франция е една западаща велика сила, когато през 20-те години безуспешно се опитва да запази икономическото си влияние в България, изградено в началото на века. Германия е губещата страна и в двете войни. А България трябваше да преживее целия цикъл на възход и загниване на социалистическия СССР, както и да сподели загубата на студената война, преди да излезе от неговия икономически заповедник.

През цялото столетие единствената истинска референтна зона за България остават Балканите с цялата им смислова и историческа натовареност. Страната в нито един момент не успя да надскочи това

съдбовно разположение, нито присъщата му икономическа менталност. “Балканската икономика” е нещо достатъчно добре очертано, със своята корумпирано-одържавена среда, неспазване на контрактите, слабост на институциите и повсеместни меки бюджетни ограничения.

Може би именно затова хипотетичния предел на българското развитие може да се долови в достигнатото от Гърция.

Тази страна е в известен смисъл “еталон на модерност” за Балканите още от началото на века. До късно това се дължи не толкова на впечатляващ икономически ръст и стандарт, колкото на безспорния космополитизъм на тази нация и (вероятно свързания с него) успех при налагането на собствените ѝ национални и стратегически цели.

Но истинските възможности и граници на този референтен модел в нашия ареал се проявиха най-добре през втората половина на века, когато Гърция се превърна в единствената държава в региона, попаднала в “правилната”, Западна зона.

Резултатите от този експеримент за присаждане на “западност” на балканска почва са нееднозначни. Гърция успя да постигне относително бързо развитие, особено след 60-те години и то с усилието на военен режим. Благодарение на политическата конюнктура, през 80-те години тя успя дори да намери място в ЕС, което никакви икономически дадености не и отреждаха по право. През последните две десетилетия това ѝ позволи да привлече значителни ресурси и да осъществи напредък в модернизацията си, който при други условия би бил невъзможен.

Но въпреки всичко, Гърция остава все още чуждо тяло в “Европа”, приело епидермично европейските стандарти и правила. Със своя стопански менталитет, политически клиентелизъм, елементи на олигархичност и одържавена финансова структура тя не е истински приобщена към Европа. Това се чувства в мъките, с които страната покрива критериите за конвергенция на европейския Паричен и икономически съюз и от силната съпротива, които срещат съпътстващите структурни реформи.

Вероятно Гърция дава общите контури на това което би се случило и с България, ако тя бе попаднала в **другата** геополитическа зона, ако стопанското ѝ развитие бе следвало относително по-”спонтанни” линии на еволюция. Резултатът би бил една по-богата страна, но с все още полу-архаична (за съвременните критерии) стопанска менталност и институции.

\*

В началото на новия век стопанска България има да решава редица проблеми със самата себе си и същевременно да посрещне световните икономически предизвикателства.

Мир със себе си страната ще постигне едва след като сътресенията на прехода улегнат и той роди една “поносима” икономическа и социална конфигурация. Това не е проблем от “вчера”, а възел от вековни проблеми. Изтичащият XXв. премного показва какви са клопките на едно невротично и стерилно развитие. Затова прекомерното фиксиране в него не е нито препоръчително, нито обещаващо. В крайна сметка, стопанската му история ни разказва единствено как се ражда “спонтанен” социализъм, как той се институционализира тотално с помощта на чужда сила и как при разпадането си тази система ражда нови и перверзни форми на квази-социализъм, доколкото отсъства икономическа памет за нещо по-различно.

Този порочен кръг няма да бъде прекъснат докато не се появят подобия на “истинска” буржоазия и средна класа.

Неуспехите на българското развитие до 1944 и след 1989г. се дължат до голяма степен на отсъствието на автентична буржоазна класа, която да поеме присъщите си отговорности и рискове. Няма съмнение, че това не е резултат на никакви присъщи ѝ метафизични недостатъци. Нейният облик е изваян от исторически обстоятелства, но той е и отражение на изградената с години мека връзка между капитала и държавата. Това не е насилствена връзка. Държавата е изтисквала всичко което може, но е и оставяла да бъде прелъстявана и използвана. Държавата е декапитализирала всичко по пътя си, но е оставяла и да бъде декапитализирана, превръщайки се в агент на всевъзможни обществени групи. Държавата е това което е била през XXв. благодарение на меката спойка на една обществена тъкан, на особен обществен договор, скрепен от приспиващите облаги за двете страни. От всичко това трудно се ражда автентичен капитал, защото частният капитал у нас никога не се е мислил като нещо напълно откъснато от държавата.

През XX в. не можа да се появи и другия социален компонент на модерността. Средната класа не се роди през първия български капитализъм, нито през годините на прехода.

Оставям настрана всички други последици от това социално отсъствие, за да отбележа, че средната класа преформулира така злободневния проблема с корупцията. В зрелите икономика тя е широка и

изтласква корупцията към периферията на най-богатите и най-бедните. Средната класа няма нужда от корупция за да живее. Тя е точно толкова заможна, колкото да може да си позволи морал, добропорядъчност и спазване на правила. Средната класа в нашите преходни общества е тънка и това разлива корупцията навсякъде, като не оставя поле за автентично пазарно поведение.

Разбира се, да се предпостави социалната структура на икономическия успех означава да се тръгне от края. Тук пожеланията са без никакво значение. Пътят към стопанския прогрес не може да избегне формите на мотивация и принуда, които да раздвижат социалното и икономическо бласто и да предизвикат промяна в самото българско общество.

Тук ХХ в. ще е от полза с основното си послание, че движещата сила на българската промяна винаги е идвала отвън. В това отношение през следващия век не може да се очаква нищо принципно ново. Новото ще дойде с необратимата глобализация на световната икономика, която оставя все по-малък периметър на стопанския провинциализъм. Но тя ще се почувства осезаемо едва когато престане да е атрибут на абстрактни пазари, а се превърне в начин на живот, битова практика и лична перспектива пред всяка личност.

България ще трябва да е готова да посрещне и двете лица на този процес - на "позитивен" рушител на традицията и на постоянен стресиращ фактор. Това което се залага днес в световната икономика е крайно двусмислено и нееднозначно. Дългата икономическа експанзия от края на ХХв. се развива на ръба на допустимото, при изключително тънък глобален финансов баланс. В този смисъл тя е бремна и с непознат по мащабите си икономически крах.

България, както и другите страни от Европейския изток свързват бъдещето си с подредените и разчертани перспективи на Европейския паричен и икономически съюз. Но бъдещето на самата общност също носи със себе си и стабилизиращи перспективи и страха от раздялата с придобити права, който подтиква към съпротива и дестабилизация.

Европа след няколко десетилетия може да се превърне в едно наистина глобализирано пространство, в което дори страни с наслоени комплекси като България ще намерят мястото си. Но няма да се е случило нищо съществено и ХХв. ще е минал напразно, ако една разширена Европа

само възпроизведе в ХХІв. разделенията и духовните пропасти от края на отиващото си столетие.